

I Zeus' navn? Et essay om hellig krig i det klassiske Grækenland

Nielsen, Thomas Heine

Published in:
Aigis: nordisk tidsskrift for klassiske studier

Publication date:
2021

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[Andet](#)

Citation for published version (APA):
Nielsen, T. H. (2021). I Zeus' navn? Et essay om hellig krig i det klassiske Grækenland. *Aigis: nordisk tidsskrift for klassiske studier*, 21(2).

I Zeus' navn?

Et essay om hellig krig i det klassiske Grækenland¹

af Thomas Heine Nielsen

Prolegomenon

Forstemmende mange krige har op gennem historien været motiveret eller forværret af religion, og også i vor egen tid er religion i varierende grad en faktor, der brutaliserer adskillige konflikter.² Hvordan ligger det med antikkens grækere? Førte de religiøst motiverede krige mod deres naboer? Det er et af de spørgsmål, jeg vil diskutere i det følgende, og svaret er, kan jeg med det samme sige, at det gjorde de ikke. Dette forhold er måske ikke ukendt – men *hvorfor* gjorde de det ikke? Dét diskuteres noget sjældnere, selvom det er et interessant spørgsmål, så også det spørgsmål vil stå centralt i det følgende.

Græske indlån af fremmede kulturelle innovationer

Som det nok er velkendt, havde grækerne intet mod at overtage inspirerede kulturelle innovationer fra deres naboer. Af fønikerne lærte de at skrive;³ af lyderne lærte de at slå mønt;⁴ og af ægypterne lærte de at fremstille monumental skulptur i sten⁵ – for nu blot at give de mest oplagte eksempler. Det som grækerne skabte på baggrund af disse indlån, er faktisk blandt hovedgrundene til, at vi studerer dem. Undertiden overtog grækerne også guder fra fremmede folkeslag, som vi skal se, så fredelig sameksistens med andre folkeslag i religiøs sammenhæng var ikke, kan vi sige, ukendt land for grækerne. På den anden side veg de ikke tilbage fra at føre krig mod deres naboer. Grækere førte krige både mod græske nabobystater og mod keltere;⁶ mod elymiere;⁷

-
1. Nielsen 2016a er et forstudie til denne artikel, der i modsætning til forstudiet er fuldt dokumenteret og, i øvrigt, langt mere omfattende og detaljeret. Nielsen 2016b er en journalistisk gengivelse af indholdet i Nielsen 2016a. – Tak til Lars Albinus og Jerker Blomqvist for kommentarer til artiklen her.
 2. Om religiøs vold: Lincoln 2006 og 2013; Furseth & Repstad 2007: 264–71.
 3. Jeffery, *LSAG* 1–12; Powell 1991: 5–10; Murray 1993: 93; Osborne 1996: 107–12; Hall 2007: 57.
 4. Murray 1993: 238; Howgego 1995: 1–3; Osborne 1996: 250; Schaps 2004: 96; Konuk 2012.
 5. Richter 1970: 2; Boardman 1991: 18–20; Hall 2007: 260; Muskett 2012: 20.
 6. Montagu 2000: 115–16.

mod etruskere;⁸ mod iapygiere;⁹ mod lukanere;¹⁰ mod messapiere;¹¹ mod persere;¹² mod fönikere;¹³ mod romere;¹⁴ mod skythere;¹⁵ mod sikelere;¹⁶ og mod thrakere.¹⁷ Der var alle mulige grunde til disse krige, men religiøse modsætninger var stort set aldrig blandt dem. Konklusionen af det følgende er derfor som følger: Fredelig sameksistens med omgivelserne hvad religion angår, var den græske norm, og det var uhyre sjældent, at religiøse uoverensstemmelser førte til krig eller andre alvorlige konflikter.

Religionens rituelle rolle i græsk krigsførelse

Men religion spillede alligevel en vigtig rolle i græsk krigsførelse, sådan at forstå, at ritualer markerede alle vigtige faser i et felttogs afvikling.¹⁸ Græske bystater konsulterede ofte et orakel forud for et felttog.¹⁹ Eksempelvis konsulterede Argos oraklet i Delphi forud for Slaget ved Sepeia i 494 f.Kr.;²⁰ Athen konsulterede Delphi forud for Slaget ved Salamis i 480 f.Kr.;²¹ Sparta gjorde det forud for Den peloponnesiske Krig;²² og thebanerne konsulterede flere forskellige orakler forud for Slaget ved Leuktra i 371 f.Kr.²³ Under et felttog gennemførte en græsk hær regelmæssigt ofringer.²⁴ Spartanske konger ofrede til Zeus Agetor, før hæren overhovedet havde forladt Lakedaimon,²⁵ og hvis denne ofring faldt heldigt ud,²⁶ marcherede hæren til grænsen, hvor en ny ofring, *diabateria*, blev givet til Zeus og Athene for at erfare, om grænsen kunne krydses sikkert.²⁷ Sådanne grænse-krydsnings-ofringer kendes kun i Spartas tilfælde, men andre bystaters hære har givetvis haft deres egne lokale ritualer. Som sagt ofrede man

7. Ray 2009: 115–16.

8. Montagu 2000: 49–50, 58.

9. Ray 2009: 110–11.

10. Montagu 2000: 87; Ray 2009: 143.

11. Ray 2009: 55–56.

12. Montagu 2000: 50–52, 52–56, 57–58, 59, 61, 82, 83–84, 85–86, 89; Ray 2009: 28–46, 60–85, 91–105, 124–28, 129–30, 278–84.

13. Montagu 2000: 56–57, 78, 80, 83, 86, 89, 92, 98, 112–13; Ray 2009: 85–90, 140, 257–72.

14. Montagu 2000: 137–38.

15. Muratov 2015: 592–93.

16. Montagu 2000: 60–61, 67; Ray 2009: 116–17.

17. Ray 2009: 128–29, 273–74.

18. Chaniotis 2005: 143–65.

19. Pritchett 1979: 296–321.

20. Hdt. 6.18–19.2, 77.2.

21. Hdt. 7.140–44 (Parker 2005: 109–15 antager, at denne konsultation var Athens sidste orakelkon-

også under selve felttoget, f.eks. før man forlod sin lejr, før man krydsede en flod osv., og forud for selve slaget.²⁸ Disse ofringer tjente dels til at stemme guderne gunstigt, dels til at tage varsler.²⁹ Hære rådede derfor over offerpræster (*hiereis*) og varselydere (*manteis*);³⁰ en athensk tabsliste fra ca. 460 f.Kr. opregner f.eks. en *mantis* blandt de faldne,³¹ mens en tabsliste fra Argos fra ca. 400 f.Kr. opregner både en *mantis* og en *hiereus* blandt de dræbte.³²

Ofringen lige før slaget kaldtes *sphagia*, og når denne ofring var faldet gunstigt ud, marcherede hæren ud til slag under afsyngelse af en *paian*.³³ Dette var en hymne henvendt til forskellige guddomme, og den kunne synges både før og efter et slag.³⁴ Som den blev afsunget før et slag, fungerede den som en apotropæisk bøn.³⁵ Når fjenden var besejret, rejste den triumferende hær et sejrstrofæ – *tropaion* – det sted på slagmarken, hvor den havde gennembrudt modstanderens falanks.³⁶ Det var normalt et simpelt monument, der blot bestod af et træskelet, hvortil et sæt våben erobret fra den slagte fjende var naglet fast. Mens monumentet blev rejst, blev en *paian* atter afsunget, denne gang som udtryk for jubel,³⁷ ligesom nok en ofring fandt sted.³⁸

Trofæet var selvfølgelig i en vis forstand et demonstrativt bevis på, at hæren havde sejret, men egentlig var det et takoffer til Zeus Tropaios.³⁹ Ofte blev der dog givet flere takofre end det simple trofæ. Af det bytte, man tog fra fjenden, ofrede man gerne et tiende (*dekate*)⁴⁰ i en helligdom, som man normalt havde forpligtet sig til *ex voto*, dvs. ved at afgive et løfte til guden om en sådant offer i tilfælde af sejr.⁴¹ Krigsbytteofringer

sultation forud for en krig); i Athen (og givetvis i andre bystater) foretog man også en ofring, umiddelbart inden hæren marcherede ud (Xen. *Hell.* 6.5.49).

22. Thuk. 1.118.3. 123.1, 2.54.4.

23. Paus. 4.32.5.

24. Jameson 1991; Parker 2000b.

25. Xen. *Lac. pol.* 13.2.

26. Xen. *Lac. pol.* 13.2: ἦν δὲ ἐνταῦθα καλλιερῆση κτλ.

27. Xen. *Lac. pol.* 13.2 (se Schwartz 2004: 112).

28. Pritchett 1971: 109–15; Jameson 1991: 198; Schwartz 2004: 112–13.

29. For varselstagnung i felten, se Pritchett 1979: 47–90; Flower 2008: 153–87; og Trampedach 2020.

30. Se f.eks. Hdt. 7.219, 7.33 og Xen. *Hell.* 2.4.18, 7.2.21; cf. Flower 2008: 153–87.

31. *IG I³ 1147.127*: Τελένικος μάντις. Om *manteis* ledsagende athenske styrker: Parker 2005: 117–18. Sådanne *manteis* var ikke altid athenske borgere, men seeren Sthorys fra Thasos fik tildelt athensk borgerskab i taknemmelighed over hans virke i forbindelse med søslaget ved Knidos i 394 f.Kr. (Parker 2005: 117).

32. *SEG* 29.361 lin. 3 (μάντις) og lin. 5 (ιαρεὺς).

kunne være ‘rå-ofringer’ eller ‘konverterede ofringer’.⁴² En rå-ofring bestod af et udvalg af de våben – skjolde, hjelme, spyd osv. – man havde erobret fra fjenden, og blev foretaget i helligdomme i den sejrende bystat selv⁴³ eller i de store panhelleniske helligdomme, særligt Olympia og Delphi; den slags våbenofringer er ret almindelige fra ca. 750 f.Kr. og ned til det 4. årh., og fra det 6. årh. er de ofrede våben ofte forsynet med indskrifter, der navngiver offergiveren og normalt også den besejrede fjende.⁴⁴ Konverterede ofringer var almindeligvis skulpturer finansieret ved salg af det erobrede bytte, men kunne også være bygninger som skatkamre⁴⁵ eller templer. Her var altså tale om pragtobjekter fremstillet udelukkende med henblik på at tjene som en ofring til guden. Våben blev rå-ofret til Zeus i Olympia af bystater som Messina;⁴⁶ Syrakus;⁴⁷ Hipponion;⁴⁸ Rhegion;⁴⁹ Taras;⁵⁰ Apollonia Adriatica;⁵¹ Orchomenos;⁵² Tanagra;⁵³ Theben;⁵⁴ Sikyon;⁵⁵ Psophis;⁵⁶ Argos;⁵⁷ Kleonai;⁵⁸ Athen⁵⁹ og andre.

Konverterede takofringer i form af skulpturer blev foretaget i lokale helligdomme⁶⁰ og i panhelleniske helligdomme som Delphi og Olympia, der naturligvis var mere prominente placeringer for den slags monumenter. Skulpturer blev givet som tak-ofre i Delphi af bystater som Massalia;⁶¹ Lipara;⁶² Taras;⁶³ Plataiai;⁶⁴ Theben;⁶⁵ Megara;⁶⁶ Gortys;⁶⁷ Kaphyai;⁶⁸ Sparta;⁶⁹ Argos;⁷⁰ Aigina;⁷¹ Knidos;⁷² og i Olympia af bystater som f.eks. Akragas;⁷³ Apollonia Adriatica;⁷⁴ Naupaktos;⁷⁵ Elis selv;⁷⁶ Kleitor;⁷⁷ Mantinea;⁷⁸ Mende;⁷⁹ og Byzantion.⁸⁰ Konverterede tak-ofringer i form af skatkamre blev foretaget i Olympia af Syrakus og Megara,⁸¹ og i Delphi af Akanthos, Syrakus og Theben.⁸² Reli-

33. Pritchett 1971: 105–8.

34. *Der Neue Pauly* 9: 147–49.

35. Pritchett 1971: 105–8; Schwartz 2004: 115.

36. Om sådanne *tropaia*, se Pritchett 1974: 246–75; Stroszek 2004; Rabe 2008; Trundle 2013; Kinnee 2018: 1–60; Schröder 2020: 86–91, 186–99, 242–49; og Havener 2020: 267–77.

37. *RE* XVIII.1: 2348.

38. Pritchett 1979: 186; Trundle 2013: 126, 135; Havener 2020: 270; Schröder 2020: 191–94.

39. Gorgias fr. 6: *μαρτύρια δὲ τούτων τρόπαια ἐστήσαντο τῶν πολεμίων, Διὸς μὲν ἀγάλματα, ἑαυτῶν δὲ ἀναθήματα*; se Pritchett 1979: 186; Parker 2005: 400; Dowden 2006: 64; Trundle 2013: 134; Schröder 2020: 91.

40. *IvO* 254 (ca. 440 f.Kr.), 255 (ca. 440 f.Kr.), 256 (ca. 440 f.Kr.), 259 (ca. 420 f.Kr.); *SEG* 17.243 (ca. 458 f.Kr.), 31.558 (ca. 369 f.Kr.); *I.Delphes* 1.130 (ca. 500–475 f.Kr.), 1.137 (4. årh. f.Kr.), 1.289 (ca. 550 f.Kr.), 1.573 (ca. 414 f.Kr.), 4.191 (ca. 500–450 f.Kr.), 4.456 (ca. 450 f.Kr.).

41. *Ex voto*: Baitinger 2011: 3, 27; om sådanne løfter: Pritchett 1979: 230–37. Sådanne løfter fremsat i bøn omtales stort set ikke hos historikerne, sikkert fordi de var helt almindelige og selvfølgelige, men i poesien omtales de undertiden, f.eks. i Aischylos *Septem* 271–277 (se Nielsen 2017: 26).

42. For denne distinktion, se Jim 2014a: 18–19.

giøse ritualer ledsagede og iscenesatte altså alle faser af græsk krigsførelse, men de *motiverede* ikke krige. Ingen førte krig for at tvinge fjenden til at gennemføre *sphagia* eller opstille tak-ofringer i helligdomme. Ritualernes formål var at sikre sig gudernes velvilje, lære deres vilje at kende og takke dem for sejren på en passende og traditionel måde, når den var i hus.

Tak-ofringer til guderne var naturligvis baseret på den tanke, at guderne kunne påvirke et slags udfald, en tanke der er velkendt fra f.eks. *Iliaden*, hvor guderne uafledigt griber ind i kamphandlingerne. Ares og Athene er de egentlige græske krigsguder,⁸³ men i princippet kunne enhver gud engagere sig i kamphandlinger. Athenerne mente således, at Pan havde ydet dem assistance ved Marathon i 490 f.Kr.,⁸⁴ og en bemærkelsesværdig 5. årh.-indskrift fra Selinous på Sicilien opregner følgende guder som årsagen til en militær sejr: Zeus, Phobos, Herakles, Apollon, Poseidon, Tyndariderne, Athene, Malophoros og Pasikrateia⁸⁵ – hvortil ligefrem føjes “og de øvrige guder”.⁸⁶ Så grækerne antog altså, at guderne interesserede sig for krige og kunne påvirke deres udfald, men man antog jo, at guderne påvirkede alting, så krig har altså ikke nogen særstatus her.

Undertiden kunne ritualerne faktisk, snarere end at motivere krig, sætte en stopper for væbnet kamp. Thukydid fortæller f.eks. i tre passager, at lakedaimonerne indstillede ellers påbegyndte felttog, fordi deres *diabateria* ikke faldt gunstigt ud;⁸⁷ og Xenophon fortæller, at Kong Agis af Sparta i ca. 400 f.Kr. indstillede et felttog, hvor han ellers alle-

43. F.eks. i helligdomme i Theben (Diod. Sic.12.70.5) og Syrakus (Diod. Sic. 16.80.6).

44. Om sådanne rå-ofringer af krigsbytte, se Pritchett 1979: 285–95; Jackson 1991; Baitinger 2001: 80–92; Baitinger 2011; Larson 2009; Jim 2014a: 176–202; Schröder 2020: 24–53; og Nielsen 2017. Om de metodiske problemer, studiet af rå-ofrede våben rejser, se Frielinghaus 2011: 210–32.

45. Om skatkamre: Rups 1986.

46. SEG 24.313-14 (tidlig 5. årh. f.Kr.).

47. SEG 11.1212a ca. 450 f.Kr.).

48. SEG 11.1211 (525-500 f.Kr.).

49. SEG 24.303-5 (490'erne f.Kr.).

50. *IvO* 254-56 (ca. 440 f.Kr.).

51. Baitinger 2001: 244 no. 22a (480'erne f.Kr.).

52. SEG 11.12 08, 17.205 (ca. 450 f.Kr.).

53. SEG 11.1202 (sent 6. årh. f.Kr.).

54. SEG 24.300 (sent 6. årh. f.Kr.).

55. SEG 31.369 (ca. 450 f.Kr.).

56. SEG 24.299 (500-475 f.Kr.).

rede var trængt dybt ind på fjendens territorium, fordi området blev ramt af et jordskælv, som kongen fortolkede som et ugunstigt varsel.⁸⁸ Religion kunne også helt forhindre, at en bystat overhovedet drog i felten. Bystater der afviklede større religiøse festivaler, proklamerede normalt en *ekecheiria*, en våbenhvile, i forbindelse med festens afvikling. Bystater der accepterede denne *ekecheiria*, forpligtede sig til at afstå fra aggression mod den bystat, der proklamerede våbenhvilen, og mod rejsende, hvis destination var den religiøse festival,⁸⁹ og denne forpligtelse blev i det store og hele overholdt. De arrangerende bystater selv kunne under henvisning til afviklingen af festen undslå sig for eventuelle alliance-forpligtelser. Medlemmerne af det såkaldte Peloponnesiske Forbund – den alliance som i vid udstrækning var grundlaget for Spartas militære magt – var forpligtede til at ‘følge lakedaimonerne, hvorhen end de måtte lede dem’. Der var dog en enkelt undtagelse fra denne ellers ufravigelige forpligtelse: nemlig, hvis der var “en forhindring der havde med guderne eller heroerne at gøre”,⁹⁰ og det kunne f.eks. netop være afholdelsen af en religiøs fest og den dermed forbundne *ekecheiria*, der udgjorde sådan en forhindring.⁹¹ Både Mantinea⁹² og Phleious⁹³ vides at være udeblevet fra forbundsfelttog under henvisning til denne bestemmelse. Dette viser *e contrario* også, hvad de forskellige ritualers formål egentlig var: nemlig at sikre sig, at felttog faktisk kunne gennemføres, og de gjorde altså ikke al græsk krigsførelse til religiøs krig i snæver forstand. Det var altså på grund af praktiske forhold, religionen undertiden lagde en dæmper på krig, ikke på grund af religionens dogmatiske indhold.

57. SEG 11.1203 (ca. 500-480 f.Kr.).

58. SEG 24.320 (500-450 f.Kr.).

59. SEG 22.346 (500-450 f.Kr.).

60. På Athens akropolis: Hdt. 5.77.4 (se Schröder 2020: 74–79); Paus. 4.36.1; på Spartas akropolis: Paus. 3.18.8 (se Schröder 2020: 237–36).

61. Paus. 10.18.7 (se Schröder 2020: 67 (sent 6. årh. f.Kr.)).

62. Paus. 10.16.7 (se Schröder 2020: 67 (5. årh. f.Kr.)).

63. Paus. 10.10.6 (se Schröder 2020: 150–51 (ca. 470 f.Kr.)).

64. Paus. 10.15.1 (se Schröder 2020: 148 (ca. 479 f.Kr.)).

65. Paus. 10.13.6 (se Schröder 2020: 261 (opsat i anledning af sejren over Phokis i Den Tredje Hellige Krig (356–346 f.Kr.)).

66. Paus. 10.15.1 (se Schröder 2020: 152 (ca. 446 f.Kr.)).

67. *I.Delphes* 4.456 (δεκάταν πολέμιον; se Jacquemin 1999: 335 no. 305 (ca. 450 f.Kr.)).

68. *I.Delphes* 4.191 (ηελόντες τὸν [πο]λεμίον; se Jacquemin 1999: 337 no. 317 (500-450 f.Kr.)).

69. Paus. 10.9.7–10 (se Schröder 2020: 257–58 (sent 5. årh. f.Kr.)).

70. Paus. 10.9.12 (se Schröder 2020: 257 (den præcise datering er usikker, men skulpturen er fra klas-

Religion og krigsretorik

Det kan naturligvis ikke benægtes, at religion kunne levere skyts til krigsretorik. I 8.144.2, f.eks., lader Herodot athenerne holde en lille forelæsning for spartanerne for at forklare, hvorfor de var fast besluttede på at kæmpe mod perserne snarere end at komme til forståelse med dem: “Der er mange vigtige forhold, der forhindrer os i at gøre det [forlige os med perserne], selv hvis vi ville. Først og fremmest gudernes statuer og templer, der er brændt ned og styrtet omkuld: Dém må vi nødvendigvis hævne af al kraft snarere end at nå til forståelse med gerningsmanden.”⁹⁴ Religion præsenteres her som den vægtigste grund (*πρῶτα μὲν καὶ μέγιστα*) til at fortsætte krigen mod perserne, men krigen fremstilles ikke som en ‘hellig krig’ “in the sense of a war whose purpose is to fight people and states who follow another religion”⁹⁵ Der er derimod tale om en hævnkrig: Målet var at få hævn for ødelæggelsen af bystatens helligdomme,⁹⁶ og den slags anføres ikke sjældent som motivet til krig⁹⁷ og spillede også en rolle for Alexander den Stores retorik under felttoget mod Perserriket.⁹⁸ Man vil dog lede forgæves efter flammende taler, der plæderer for krig på et religiøst grundlag hos de store klassiske historikere. Begrebet ‘hellig krig’ (*ἱερὸς πόλεμος*) eksisterer ganske vist i klassisk tid, men det er uhyre sjældent og bruges udelukkende i ideologisk ladede referencer til krige udkæmpet for at vinde den politiske kontrol over helligdommen i Delphi,⁹⁹ og der var altså ikke tale om dogmatisk baserede religiøse krige:¹⁰⁰ Grækerne udkæmpede

sisk tid)).

71. Hdt. 8.122 (se Schröder 2020: 148 (ca. 479 f.Kr.)).
72. *I.Delphes* 1.138 (2: ἀπὸ τῶμ. πολεμίων δεκάταν; se Jacquemin 1999: 319 no. 114 (4. årh. f.Kr.)).
73. Paus. 5.25.5 (ca. 450 f.Kr.).
74. Paus. 5.22.3 (se Schröder 2020: 152 (ca. 450 f.Kr.)).
75. *IvO* 259; Paus. 5.26.1 (se Schröder 2020: 252–56 (ca. 420 f.Kr.)).
76. Paus. 5.27.11 (se Schröder 2020: 238–39 (ca. 400 f.Kr.); Paus. 5.24.4 (ca. 363 f.Kr.)).
77. Paus. 5.23.7 (ca. 500 f.Kr.).
78. Paus. 5.26.4 (se Schröder 2020: 255 (ca. 450 f.Kr.)).
79. Paus. 5.27.12 (nok før ca. 350 f.Kr.).
80. *Neue IvO* 33a (6. årh. f.Kr.).
81. Paus. 6.19.7 (Syrakus) og 6.19.13 (Megara (se Schröder 2020: 59–60)).
82. Plut. *Lys.* 1.1 (Akanthos); Paus. 10.11.5 (Syrakus (se Schröder 2020: 251)); Paus. 10.11.5 (Theben).
83. Burkert 1985: 140 (Athene), 169–70 (Ares); Deacy 2000
84. Christensen, Nielsen & Schwartz 2009: 150–51.

ikke hellige krige i denne forstand i deres guders navne¹⁰¹ – selvom det naturligvis ikke kan udelukkes, at ønsket om at få sat en stopper for hvad der blev opfattet som misbrug og vanhelligelse af Delphi, spillede en vis rolle i de ‘hellige krige’, særligt i den tredje (356–346 f.Kr.), hvor Phokis (mis)brugte midler tilhørende Apollon Pythios til at finansiere lejesoldater.¹⁰²

Polyteisme og religiøs fragmentering

Grækerne førte altså ikke religiøst motiverede hellige krige. Hvad er forklaringen på dette forhold, som jo er temmelig bemærkelsesværdigt set med moderne briller? Forklaringen er, mener jeg, at grækerne var fuldblods polyteister. ‘Tolerance’ – hvormed jeg mener villigheden til at anerkende og acceptere, at andre folk har andre religioner, guder eller kulturer, end man selv har – var simpelthen en indgroet del af den græske polyteismes DNA, om man så må sige, og det i en sådan grad, at grækerne end ikke havde et ord for ‘tolerance’ i denne forstand.¹⁰³ Man tog det, simpelthen, for givet, at forskellige folk havde hver deres guder, og at disse alle var lige guddommelige,¹⁰⁴ eller ligefrem de samme: I *Iliaden* har trojanerne de samme guder som grækerne,¹⁰⁵ og Herodot¹⁰⁶ synes at mene, at guderne egentlig er de samme overalt¹⁰⁷ og blot har forskellige lokale navne.¹⁰⁸ Den slags forhold gav ikke anledning til krigsudbrud og betød i øvrigt også, at fanatisme nærmest ingen rolle spiller i græsk religion.¹⁰⁹ Opfattelsen betød også, at der ikke var noget grundlag for den religiøse dæmonisering af

85. IG XIV 2687.1–6.

86. καὶ διὰ τὸς ἄλλος θεός (lin. 6). – Se Parker 2005: 401–3 for flere eksempler på gudernes indgriben i slag involverende athenske styrker.

87. Thuk. 5.54.2: ὡς δ’ αὐτοῖς τὰ διαβατήρια θυομένοις οὐ προυχώρει, αὐτοὶ τε ἀπήλθον κτλ; 5.55.3: ἐξεστράτευσαν δὲ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐς Καρύας, καὶ ὡς οὐδ’ ἐνταῦθα τὰ διαβατήρια αὐτοῖς ἐγένετο, ἐπανεχώρησαν; 5.116.1: Τοῦ δ’ ἐπιγιγνομένου χειμῶνος Λακεδαιμόνιοι μελλήσαντες ἐς τὴν Ἀργεῖαν στρατεύειν, ὡς αὐτοῖς τὰ διαβατήρια [ἰερά ἐν τοῖς ὀρίοις] οὐκ ἐγένετο, ἀνεχώρησαν.

88. Xen. *Hell.* 3.2.24: ἄγων δὲ τὸ στράτευμα Ἄγρις ἐνέβαλε διὰ τῆς Ἀχαΐας εἰς τὴν Ἡλείαν κατὰ Λάρισον. ἄρτι δὲ τοῦ στρατεύματος ὄντος ἐν τῇ πολεμῖα καὶ κοπτομένης τῆς χώρας, σεισμὸς ἐπιγίγνεται· ὁ δ’ Ἄγρις θείον ἡγησάμενος ἐξελθὼν πάλιν ἐκ τῆς χώρας διαφῆκε τὸ στράτευμα.

89. Om sådanne hellige våbenhviler, som de ofte kaldes (eng. ‘sacred truces’), se Lämmer 2010; Golden 2011; Nielsen 2018a.

90. Thuk. 5.30.2.

91. Ste. Croix 1972: 118–20.

92. Xen. *Hell.* 5.2.2.

93. Xen. *Hell.* 4.2.16.

94. Πολλά τε γὰρ καὶ μεγάλα ἐστὶ τὰ διακωλύοντα ταῦτα μὴ ποιεῖν μηδ’ ἦν ἐθέλωμεν· πρῶτα μὲν καὶ

andre, der ofte har været en historisk forudsætning for hellige krige;¹¹⁰ der *var* ikke rigtigt noget, religiøse krige kunne handle om.¹¹¹

Den græske verdens politiske opsplitning i over 1000 bystater¹¹² må også, vil jeg yderligere mene, have bidraget væsentligt til dette ukrigeriske syn på religion. Som adskillige græske religionshistorikere har understreget, havde hver eneste af de over 1000 græske bystater deres helt eget lokale og distinkte pantheon, som ikke var identisk med nogen anden bystats,¹¹³ selvom de alle tydeligvis hørte til det samme overordnede system.¹¹⁴ Religiøs diversitet og variation var altså det almindelige i den græske verden. Visse af de store olympiske guder, særligt Zeus, Athene og Apollon, indgik i omtrent alle bystaters pantheon, mens andre guder som f.eks. Aphaia på Aigina,¹¹⁵ Pan i Arkadien¹¹⁶ eller Ennodia i Thessalien¹¹⁷ var mere snævert forbundet med bestemte lokaliteter. Selv en central olympisk gudinde som Hera indgik ikke i ethvert pantheon. På Aigina havde hun tilsyneladende ikke en kult,¹¹⁸ men i Argos, mindre end en dags rejse fra Aigina, var hun en stor og mægtig gudinde med et monumentalt dorisk tempel,¹¹⁹ en prægtig chryselefantin kultstatue,¹²⁰ og en mægtig festival, *Hekatomboia*, med berømte sportskonkurrencer på programmet.¹²¹

Religiøst set var den græske verden altså lige så polycentrisk, som den var politisk, og bestod af over 1000 lokale og unikke universer. De måder hvorpå de græske bystater ærede deres guder med templer,¹²² processioner,¹²³ slagtofre og spektakulære festivaler, mindede naturligvis i høj grad om hinanden og var standardfænomener i græsk kult.

μέγιστα τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα ἐμπεπρησμένα τε καὶ συγκεχωσμένα, τοῖσι ἡμέας ἀναγκαίως ἔχει τιμωρέειν ἐς τὰ μέγιστα μᾶλλον ἢ περ ὁμολογέειν τῶ ταῦτα ἐργασαμένῳ· (overs. forf.). – Se Hunt 2010: 140–41 n. 31 og Rung 2016; se også Nielsen 1996: 46–48. – Udfaldet af intra-græske krige kunne beskrives som resultatet af “gudernes vilje” (θεῶν βουλή), se Mac Sweeney 2013: 189 *ad* Mimnermos fr. 9 (West), men det betyder næppe, at der var tale om krige udkæmpet på baggrund af religiøse motiver (hos Mimnermos er der tale om den joniske erobring af Smyrna; Allen 1993: 78 foreslår, at θεῶν βουλή henviser til “some sort of positive assistance from the gods”).

95. Citat fra Hunt 2010: 84.

96. Polinskaya 2010: 71.

97. van Wees 2004: 20–21; Chaniotis 2005: 157.

98. Kremmydas 2013: 203–4.

99. Se Pownall 1998; cf. Hansen 2011: 13; Constantakopoulou 2015: 276; og Burliga 2016: 141. I forskningen regnes der normalt med fire ‘hellige krige’ om kontrollen over Delphi, men kun to af disse kaldes faktisk *ἱερὸς πόλεμος* i antikke kilder (den anden, ca. 448 f.Kr. og den tredje, 356–346 f.Kr.). – I Ar. *Av.* 556 laves der komiske spas med ideen om en *hieros polemos* mod selveste Zeus.

100. Cf. Burkert 1986: 82: “«Heilig»ist hier mehr Sachbezeichnung als verpflichtender Appell.” – Parker 2016: 132: “There was no clash here of religious values.”

Men en græker kunne ikke gå ud fra, at nabobystaten dyrkede de samme guder, som hans egen bystat. Dette helt grundlæggende forhold synes dog ikke at have anfægtet grækerne det mindste.¹²⁴

Middelhavsverdenens øvrige polyteistiske religioner

For enhver græsk bystat må de vigtigste naboer have været de hundredvis af andre græske bystater, men den græske verden var uhyre vidstrakt og strakte sig fra Ukraine i nord til Libyen i syd, og fra Georgien i øst til Spanien i vest. I denne vidstrakte verden kom grækerne naturligvis i nærkontakt med utallige fremmede folkeslag: ægyptere, fønikere, etruskere, romere og så videre. Stort set alle de folk, grækerne interagerede med, var polyteister som de selv:¹²⁵ ægypterne var polyteister,¹²⁶ og det samme var etruskerne,¹²⁷ hittitterne,¹²⁸ mesopotamerne,¹²⁹ perserne,¹³⁰ fønikerne,¹³¹ romerne¹³² og skytterne,¹³³ for nu blot at nævne de mest oplagte eksempler. Alle disse folkeslag havde antropomorfe guder, ligesom grækerne;¹³⁴ og de ærede alle deres guder med slagtofre, ligesom grækerne gjorde.¹³⁵ Intetsteds spillede dogmatiske tekster (hellige (for)skrifter) den rolle, de gør i flere store moderne monoteistiske religioner. De fleste folkeslag i den antikke middelhavsverden havde faktisk slet ingen dogmatiske skrifter,¹³⁶ og det er derfor anakronistisk at betragte de antikke polyteistiske religioner som forskellige trosretninger i moderne forstand. Antikke polyteister *troede* ikke på deres guder på den manér, moderne monoteister forventes at gøre. De accepterede, at guderne eksisterede

101. Burkert 1986: 82; cf. Hunt 2010: 84.

102. Om den Tredje Hellige Krig: Buckler 1989. – En boiotisk indskrift (*IG VII 2418*) fra den Tredje Hellige Krigs tid siger i ll. 2–4 at krigen blev ført *περ[ι τῶ ἱαρῶ τῶ ἐμ Βελφοῖς π]ὸτ τὼς ἀσεβίοντας τὸ ἱαρὸ[ν τῶ Ἀπόλλωνος τῶ Π]ουθίω*; krigen drejede sig altså ‘om’ helligdommen. I ll. 22–23 siges det dog, at krigen blev ført *ὑ[πὲρ τῶ ἱ]αρῶ τῶ ἐμ Βελφοῖς*, dvs. ‘til gavn for’ helligdommen (for denne betydning af *ὑπέρ*: Parker 2005: 40; Jim 2014b).

103. Garnsey 1984: 6 (cf. 25: “Toleration theory was a byproduct of persecution and came from those in a position of weakness.”). – Med andre ord manglede græsk polyteistisk religion den intolerance, som er et definerende grundtræk ved dogmatiske monoteistiske religioner (Assmann 2010: 14).

104. Garnsey 1984: 2, 6, 24; West 1999: 22; Mikalson 2005: 172; Osborne 2015: 12.

105. Ehnmark 1999: 364–65; Burkert 1986: 82, 1990: 5; Hall 2007: 261; Rutherford 2013: 64–65; Osborne 2015: 11; Parker 2017: 37. – Trojanerne ofrer til Zeus: *Il.* 4.48–49; 24.66–70; trojanerne beder til Athene: *Il.* 6.297–312. De homeriske guder dyrkes også af aithiooperne, der næppe skal opfattes som grækere: se *Il.* 1.423–424, 23.205 og *Od.* 1.22.

106. Parke 1967: 52; Hall 1989: 183–84; Rudhardt 1992: 224–26; Parker 1996: 159; Parker 2017: 37; Gould 1994: 103–4; Harrison 2000: 209; Kaplan 2006: 135; Osborne 2015: 12–13. – Herodot var givet usædvanligt velberegnet og havde måske et bredere udsyn end gennemsnitsgrækeren, men

og indrettede sig efter dette faktum.¹³⁷ Med andre ord havde nærmest alle folkeslag, grækerne kom i kontakt med, en religion der var mere lig end ulig den, grækerne selv havde.¹³⁸ Senere tider har nok set tilhængere af religioner, der mindede om hinanden, bekæmpe hinanden nådesløst, men i grækernes tilfælde synes det faktisk at være sådan, at den indbyrdes lighed mellem deres egen og andre folkeslags religioner mindskede risikoen for alvorlige religiøse konflikter betragteligt.

Religiøse konflikter

Undertiden forekom det dog, at religion fremprovokerede konflikter, især når de polyteistiske grækerne stødte sammen med monoteister. Jeg giver to eksempler, et alvorligt og et mindre alvorligt; begge ligger dog uden for den klassiske periode, som er mit hovedanliggende i dette essay. Den mindre alvorlige episode fandt sted, mens Paulus prædikede i Ephesos i det 1. årh. e.Kr. og står at læse i *Apostlenes Gerninger* 19: 23–21. Paulus havde, må vi antage, benægtet, at lokale artefakter fremstillet som offergaver til det store og berømte tempel for Artemis kunne være hellige,¹³⁹ hvad en offergave ellers blev efter græsk opfattelse i kraft af dens dedikation i en helligdom. Bekymrede for deres forretning og for helligdommens prestige¹⁴⁰ (som deres forretning var afhængig af) anstiftede de lokale håndværkere uroligheder rettet mod de kristne under råbet ”Stor er ephesiernes Artemis!”¹⁴¹ Urolighederne synes at være gået i sig selv i løbet af en dag og være forløbet uden tilskadekomne. Hvis *Apostlenes Gerninger* er

Burkert 1990: 5–8 påpeger, at lignende ideer findes i ældre tekster (cf. Parker 2017: 37 om Hekataios (*FGrHist* 1) fr. 305). Parker 1996: 193 beskriver det som slet og ret ”the Greek perception.” Se også Whitmarsh 2015: 26 og Larson 2016: 7.

107. Denne ’translatibility’ af guder fra en kultur til en anden var et grundlæggende træk ved alle oldtidens polyteistiske middelhavsreligioner (Assmann 2010: 18–19).

108. Dette er også grunden til, at missionærvirksomhed praktisk taget ingen rolle spiller i græsk religion (cf. Larson 2016: 326).

109. Larson 2016: 195.

110. Furseth & Repstad 2007: 266, 269.

111. Parker 2005: 453.

112. Se *CPC Inv.* og Hansen 2000 og 2004.

113. Sourvinou-Inwood 1990: 295; Zaidman & Pantel 1992: 207; Bremmer 2006: 1, 2015: 606; Parker 2011: 70–73; Polinskaya 2013: 9–15; Larson 2016: 9, 24, 128, 194.

114. Se herom fx Lévy 2000 og Schachter 2000.

115. Om Aphaia: Tomlinson 1976: 104–8; Polinskaya 2013: 177–96; og McInerney 2013: 67–73.

116. Om Pan: Jost 1985: 456–76; Borgeaud 1988: 3–44; Nielsen 1999: 39–40. Cf. Parker 1996: 164.

117. On Ennodia: Graninger 2006: 182–206; 2009: 109–24; Mili 2015: 147–58.

troværdig, synes de ephesiske håndværkeres vrede at have været i hvert fald delvis udløst af deres hengivenhed over for Artemis, men det synes ret klart, at urolighederne i virkeligheden var “motivated by commercial, rather than religious, scruples.”¹⁴²

Det andet og langt mere alvorlige eksempel på religiøst motiveret konflikt er den krig mellem Kong Antiochos IV Epiphanes af Seleukiderriget og judæiske oprørere med base i Jerusalem, der blev udkæmpet fra 160'erne helt frem til grundlæggelsen af en mere eller mindre selvstændig judæisk stat i 142 f.Kr.¹⁴³ I denne sammenhæng er det dog begivenhederne i 160'erne, der er relevante. I 167 f.Kr. dekretede Kong Antiochos en række bestemmelser, der i realiteten var et forbud mod at praktisere den judæiske religion: omskæring blev forbudt,¹⁴⁴ Torah-ruller blev konfiskeret og brændt, og ulydige judæere blev henrettet i massevis, ifølge judæiske kilder.¹⁴⁵ Tempel-kulten i Jerusalem blev lukket, og templet selv blev genindviet til Zeus Olympios¹⁴⁶ – og svin blev ofret på en nybygget ‘hedensk alter’.¹⁴⁷ Endelig blev statuer af Kong Antiochos opstillet i templet.¹⁴⁸ Disse tiltag førte til et oprør mod kongen, det berømte Makkabæer-oprør,¹⁴⁹ således kaldt efter oprørets første leder, Judas Makkabæus. Fra de judæiske oprøreres synsvinkel var der tale om en kamp for politisk uafhængighed men først og fremmest om en kamp for retten til at praktisere deres religion. Kongens synspunkt var, at forbuddet mod den judæiske religion var en legitim administrativ disposition, hvis hensigt var at neutralisere et ulmende oprør mod hans styre.¹⁵⁰ Kongen var, antages det normalt, blevet hvirvlet ind i en intern judæisk magtkamp, hvor en tradi-

118. Polinskaya 2013: 122–23.

119. Pfaff 2003.

120. Lapatin 2001: 101–5.

121. Om *Hekatomboia*: Nilsson 1906: 42–45; Ringwood 1927: 67–69; Kramer 1970: 29; Amandry 1980; og Nielsen 2018b: 24, 29–30, 41–43, 55, 65–66, 70, 89, 95, 100, 108, 129, 131, 156, 165, 174–76, 185–86, 200–1, 209, 214. Før 460'erne f.Kr. var den store Hera-helligdom nær Argos formentlig en “confederate sanctuary for all the communities of the Argive Plain” og kom først under Argos' kontrol i 460'erne, da byen havde nedkæmpet Mykenai (Hall 1995: 613).

122. Gruben 1986; Sinn & Leypold 2005; Spawforth 2006.

123. Burkert 1985: 99–101; True *et al.* 2004.

124. Cf. Mikalson 2005: 172.

125. Larson 2016: 6; cf. West 1999: 19: “Among the ancient civilizations polytheism was the norm.”

126. Teeter 2013: 14.

127. Simon 2006: 45.

128. Wright 2007; Collins 2013: 97.

129. Pongratz-Leisten 2013: 36.

tionel fraktion stod over for en filhøllensk og græsk-inspireret fraktion, der havde kongens støtte og inddrev hans skatter.¹⁵¹ Det var, antages det videre, i fuld forståelse med den græsk-inspirerede fraktion, at kongen dekretede sit forbud mod judæisk religion, et forbud der, i hvert fald så vidt jeg ved, er det eneste forbud mod et fremmed folks religion udstedt af nogen græsk magthaver. For kongen handlede det om realpolitik,¹⁵² ikke om religiøs dogmatik, som han næppe havde noget begreb om:¹⁵³ han tilbragte sine formative år som gidsel i Rom¹⁵⁴ og boede en overgang i Athen¹⁵⁵ – to store centre for traditionel polyteisme. Forbuddet mod judæisk religion, antages det endelig, var sandsynligvis resultatet af dårlig rådgivning,¹⁵⁶ og så snart kongen forstod dét, ophævede han forbuddet, og fra 164 f.Kr. var det igen tilladt at praktisere judæisk religion.¹⁵⁷

Dette traditionelle syn på Makkabæer-oprøret blev i 2014 udfordret i et stort studium af Sylvie Honigman, hvori hun argumenterede omhyggeligt for, at der reelt set ikke blev udstedt noget forbud mod judæisk religion og ingen forfølgelse af judæere fandt sted.¹⁵⁸ Hvis dét er korrekt, er der *intet* eksempel på, at grækere førte krig mod en fremmed religion med henblik på at udrydde den. Men selv hvis det traditionelle syn skulle være det rigtige, må vi notere os tre ting: at sammenstødet var med en monoteistisk religion; at kongen trak sit forbud tilbage; og at et sådant forbud er fuldstændig ukarakteristisk for grækernes normale måde at omgås fremmede religioner på.

130. Malandra 2013: 116–17.

131. Clifford 1990: 56–58; Gawlikowski 2012: 310; Dolansky 2013: 56–57.

132. Schultz 2013: 160.

133. Hdt. 4.59.

134. Teeter 2013: 15 (ægypterne); Wright 2007, Collins 2013: 95 (hittiterne); Bonfante 2006: 20 (etruskerne); Beaulieu 2007: 165, Pongratz-Leisten 2013: 37 (mesopotamerne); Duchesne-Guillemin 2002 (perserne); Dolansky 2013: 59 (fønikerne); Schultz 2013: 160 (romerne); det fremgår af Herodots *interpretatio Graeca* af de syv skythiske guder og, ikke mindst, af det faktum at *agalmeta* spillede en rolle i den skythiske kult for Ares (4-59), at han tænkte på dem i antropomorfe termer. At Xenophanes anså thrakerne for at have antropomorfe guder, fremgår af fr. 21 (Graham).

135. Teeter 2013: 19–20 (ægypterne); de Grummond & Simon 2006: *passim* (etruskerne); Collins 2013: 100–1 (hittiterne); Pongratz-Leisten 2013: 44 (mesopotamerne); Malandra 2013: 117 (perserne); Markoe 2000: 132, Dolansky 2013: 62 (fønikerne); Schultz 2013: 163 (romerne); Hdt. 4.60 (skytherne).

136. Teeter 2013: 13, 18 (ægypterne); Schultz 2013: 161, 165 (romerne); Gaifman 2016: 250 og Kindt 2016: 12 (grækerne). Se også Robertson Smith 1956: 16–21.

137. Assmann 2010: 15.

Import af kulter fra ikke-græske folk

Det som faktisk *er* karakteristisk for grækernes holdning over for deres naboers religion(er) er interesse og endog deltagelse, og græske bystater veg ikke tilbage fra at indføre fremmede kulter, hvis de dækkede et religiøst behov. Græske bystater indførte kulter både fra andre græske bystater og fra fremmede folkeslag. I den klassiske periode indførte Athen adskillige kulter fra ikke-græske områder: I det 5. årh. f.Kr. blev gudinden Bendis indført fra Thrakien og gjort til genstand for offentlig kult;¹⁵⁹ Sabazios blev indført fra Phrygien;¹⁶⁰ fra Phrygien kom også Kybele, måske allerede i den arkaiske periode;¹⁶¹ og Ammon, hvis berømte orakel i Libyen Athen ofte konsulterede¹⁶² (ligesom Elis, Sparta og Rhodos gjorde¹⁶³), blev også indført i byens pantheon.¹⁶⁴ Ligeledes i den klassiske periode gav den athenske folkeforsamling metøker fra Ægypten tilladelse til at grundlægge en helligdom for Isis, ligesom metøker fra Kition på Cypern fik tilladelse til at grundlægge en helligdom for deres lokale version af Aphrodite.¹⁶⁵

Naturligvis blev fremmede guddomme og de måder, de blev dyrket på, undertiden mødt med rynkede bryn, og det udnytter Demosthenes (18.259-60)¹⁶⁶ til at latterliggøre og håne Aischines, hvis mor var Sabazios-dyrker. Men det vil være rimeligt at beskrive den almindelige indstilling over for fremmede guder og kulter som receptiv og imødekommende, og denne indstilling var ikke et særligt athensk fænomen: Kybele, f.eks., blev indført i de græske bystater i Lilleasien¹⁶⁷ og så langt væk som i Lokroi Epizephyrioi i Syditalien, hvor hun kendes fra en arkaisk dedikation.¹⁶⁸ Bendis blev formentlig

138. Cf. Larson 2016: 325.

139. 19:26: λέγων ὅτι οὐκ εἰσὶν θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι.

140. 19:27: τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς οὐθὲν λογισθῆναι μέλλειν τε καὶ καθαιρεῖσθαι τῆς μεγαλειότητος αὐτῆς ἣν ὅλη ἡ Ἀσία καὶ ἡ οἰκουμένη σέβεται.

141. 19:28: Μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων. Artemis synes at have været kaldt *Megale* i hvert fald siden det sene 5. årh. f.Kr.: se Parker 2017: 143.

142. Snyder 2013: 180; cf. Parker 2017: 152.

143. Om denne konflikt se de følgende værker, som min korte fremstilling er baseret på: Mørkholm 1966; Tcherikover 1972; Momigliano 1975: 97–122; Hyldahl 1990; Habicht 2008.

144. Momigliano 1975: 100.

145. Mørkholm 1966: 146, 148; Tcherikover 1972: 139; Habicht 2008: 349. Ingen polyteistiske græske kilder til denne konflikt har overlevet (Momigliano 1975: 102).

146. Mørkholm 1966: 147; Tcherikover 1972: 139; Momigliano 1975: 100; Habicht 2008: 349.

147. Mørkholm 1966: 147; Hyldahl 1990: 199.

148. Mørkholm 1966: 147; Tcherikover 1972: 128. – I sig selv var opstillingen af en herskers statue i et temple ikke uden fortilfælde: se Chaniotis 2003: 439: “The Hellenistic kings were often worshipped as ‘temple-sharing gods’ (*synnaoi*) through the erection of their statue in the temple of

også indført i Abdera.¹⁶⁹ Og, som allerede nævnt, konsulterede Elis, Sparta og Rhodos Ammons orakel i Libyen, og Ammons kult blev indført i Athen og i adskillige andre bystater. Han blev æret med kult i Theben i Boiotien;¹⁷⁰ i Elis¹⁷¹ og i Sparta¹⁷² på Peloponnes; i Aphytis på Chalkidike;¹⁷³ og han var, måske ikke så overraskende, en mægtig gud i de græske bystater i Libyen (Barke, Euhesperides, Kyrene og Taucheira).¹⁷⁴ Ammon er endvidere afbildet på mønter fra Metapontion i Syditalien;¹⁷⁵ Melos,¹⁷⁶ Nisyros¹⁷⁷ og Tenos¹⁷⁸ i Det ægæiske Hav; Aphytis på Chalkidike;¹⁷⁹ Kyzikos¹⁸⁰ og Lampsakos¹⁸¹ ved Propontis; Pitane i Aiolis;¹⁸² Mytilene på Lesbos;¹⁸³ Arkades på Kreta;¹⁸⁴ og en uidentificeret bystat på Cypern.¹⁸⁵ Sådanne afbildninger har med stor sandsynlighed deres baggrund i lokale kulturer for guden, sådan som det er helt sikkert i Aphytis' tilfælde.

En anden ikke-græsk kult, som i vid udstrækning vandt indpas i græske bystater, var kulten for den ægyptiske gudinde Isis: "By the fourth century bce, temples dedicated to Isis were established on the islands of Delos, Rhodes, Kos, Samos, Lesbos, and Cyprus as well as in Ephesus on the mainland of Asia Minor;"¹⁸⁶ hvortil vi kan lægge Eretria på Euboia.¹⁸⁷ Ligesom de tog andre folkeslags brillante kulturelle innovationer som møntvæsen og alfabet til sig, overtog grækerne kulturer fra fremmede folkeslag, og at de var fremmede, synes overhovedet ikke at have været et problem. Grækerne var helt klar til at adoptere fremmede guder.¹⁸⁸

other deities (e.g. Attalos I in Aigina and Sikyon, Antiochos III and Apollonis in Teos, Attalos III in Pergamon, Ariarathes V in Athens and Mithradates VI on Delos)." Cf. I. Petrovic 2015: 433.

149. Mørkholm 1966: 149. Kongens tiltag var "unheard of in the Greek-speaking world from immemorial times" (Momigliano 1975: 100); forud for denne konflikt "Greeks had fully respected the uniqueness of the Jewish people and its religion" (Hyldahl 1990: 188).

150. Tcherikover 1972: 141–42; Hyldahl 1990: 199.

151. Tcherikover 1972: 118; Mørkholm 1966: 142; Momigliano 1975: 106.

152. Tcherikover 1972: 123; Mørkholm 1966: 158; Hyldahl 1990: 199.

153. Tcherikover 1972: 136; Mørkholm 1966: 138, 144.

154. Tcherikover 1972: 122; Mørkholm 1966: 35.

155. Mørkholm 1966: 40.

156. Mørkholm 1966: 138.

157. Mørkholm 1966: 153–56; Habicht 2008: 349.

158. Honigman 2014.

159. Om Bendis i Athens, se: Garland 1992: 111–14; Parker 1996: 160–61, 170–75; Arnaoutoglou 2015.

160. Parker 1996: 194.

Bystater med etnisk blandede befolkninger

En af årsagerne til denne imødekommende og receptive indstilling over for fremmede kulturer var nok, som allerede påpeget, det faktum, at middelhavsverdenens polyteistiske religioner lignede hinanden på en række vigtige punkter (ovenfor 10–11). En anden var, vil jeg mene, at ganske mange græske bystater ikke havde mono-etniske men blandede befolkninger, altså befolkninger der ikke bestod udelukkende af etniske grækere men af grækere og borgere af en eller flere andre etniciteter – f.eks. Halikarnassos, Naukratis og Emporion, alle tre fuldgode græske bystater.¹⁸⁹ I *CPC Inv.* beskrives sådanne bystater som ‘mixed *poleis*’, og der anføres 80 tilfælde.¹⁹⁰ Antallet af etnisk blandede bystater var formentlig højere end dét, men i mange tilfælde tillader kildematerialet ikke en endelig afgørelse af spørgsmålet, og sådanne tilfælde er ikke talt med i *CPC Inv.* Men f.eks. Ephesos¹⁹¹ og Milet¹⁹² havde formentlig blandede befolkninger. I disse blandede bystater levede etniske grækere og ikke-grækere side om side med hinanden, generation efter generation, og det må have gjort grækerne imødekommende og receptive over for deres ikke-græske medborgeres religiøse traditioner.¹⁹³ Den milesiske kult for Apollon i Didyma var således tydeligt påvirket af lokale anatolske traditioner,¹⁹⁴ og det samme gælder kulten for Artemis i Ephesos.¹⁹⁵ I Ephesos var der ligefrem en tradition – som kan spores tilbage til Pindar¹⁹⁶ – om, at den berømte helligdom for Artemis var grundlagt af de ikke-græske amazoner.¹⁹⁷ Det som er vigtigt i denne sammenhæng, er, at der ingen spor er af religiøse konflikter i disse blandede bystater i arkaisk og klassisk tid.

161. Pérez 1994.

162. Plut. *Kim.* 18.7; *Nik.* 13–14; Pritchett 1979: 300–1; Parker 2005: 111.

163. Elis: Paus. 5.15.11 (cf. Parke 1967: 211–12); Sparta: Plut. *Lys.* 25 (cf. Parke 1967: 219–20); Rhodos: Diod. Sic. 20.100.3–4.

164. Om Ammon i Athen: Classen 1959: 352–54; Woodward 1962; Parke 1967: 212–13, 215–19; Garland 1984: 106–7; Parker 1996: 195–96.

165. Se *IG II² 337*. *Stricto sensu* tildeler dekretet kitierne ἔγκτησι[ν] χ[ω]ρίου (40–41), retten til at købe et stykke jord, men det er tydeligvis underforstået, at der vil blive grundlagt en helligdom for Aphrodite på dette stykke jord: περὶ ἰδρύσειως τῆι Ἀφροδίτῃ τοῦ ἱεροῦ (10–11); περὶ τῆς ἰδρύσειως τοῦ ἱεροῦ (21–22); χωρίου ἔγκτησι ἐν ᾧ ἰδρύσονται ἱερὸν Ἀφροδίτης (36–37); ἔγκτησι[ν] χ[ω]ρίου ἐν ᾧ ἰδρύσονται τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (40–42). Det er også klart, at ægyptere allerede havde fået tilladelse til at grundlægge en helligdom for Isis: οἱ Αἰγύπτιοι τὸ τῆς Ἰσίδος ἱερὸν ἰδρύονται (43–45).

166. Se Wankel 1976: 1133–34; Price 1999: 116. – Plottet i Euripides’ *Bacchae* er jo desuden baseret på den idé, at indførslen af en ny guddom kunne støde på voldsom modstand.

167. F.eks. Kyzikos: Hdt. 4.76.3; Kolophon: Mac Sweeney 2013: 131; cf. Burkert 1985: 178, 1987: 35; Pérez 1994; Anderson 2015: 317. En kult for Kybele kendes også fra det arkaiske Olbia: Dubois, *Olbia du Pont* no. 81.

168. *SEG* 35.1820, 49.1357 (cf. Burkert 1987: 35).

De fleste af de blandede bystater lå i områder, der normalt betragtes som periferien af den græske verden, men med den intense interaktion, der var i den græske bystatskultur, må deres holdninger til ikke-græske religioner alligevel have påvirket bystaterne i 'hjemlandet',¹⁹⁸ om man så må sige, som i forvejen var receptivt og imødekommende indstillet over for fremmede kulturer. Når det gjaldt religion, omgikkes grækerne fremmede folkeslag tæt og uden fjendtlighed.

Ikke-grækere i de panhelleniske helligdomme

Men naturligvis stod man andre grækere nærmere end man stod f.eks. ægyptere, for med andre grækere delte man jo bl.a. sprog, mytologi og livsstil i bred forstand. Som allerede nævnt (9), udgjorde hver enkelt bystat sit helt eget religiøse univers, men som det er velkendt, var der i den græske verden også en række religiøse institutioner, der skar på tværs af bystatsgrænserne og, potentielt set, deltes af alle grækere, særligt de såkaldte panhelleniske helligdomme,¹⁹⁹ først og fremmest Olympia og Delphi,²⁰⁰ selvom der var andre i næsten samme kategori, som f.eks. Asklepios' helligdom i Epidauros eller helligdommen for Demeter og Kore i Eleusis. I sådanne helligdomme kunne alle grækere komme og tilbede guden, og ganske mange gjorde det faktisk. Disse helligdomme blev følgelig knudepunkter for interaktion i bystatskulturen og bidrog på denne måde til opretholdelsen og de stadige nyforhandlinger af græsk identitet. Den vigtigste panhelleniske helligdom var nok Delphi, på grund af det vidtberømte orakel. De fleste af

169. Oppermann 2012: 346.

170. Paus. 9.16.1 (cf. Classen 1959: 350; Woodward 1962: 5; Parke 1967: 207).

171. Paus. 5.15.11 (cf. Classen 1959: 350; Parke 1967: 211–12).

172. Paus. 3.18.3 (cf. Classen 1959: 351–52; Parke 1967: 210–11, 219–21).

173. *CPC Inv.* 282; Tsigarida 2011.

174. Austin 2008: 213.

175. *CPC Inv.* 282.

176. Head, *HN*² 892.

177. Head, *HN*² 635.

178. Head, *HN*² 493.

179. Head, *HN*² 209–10.

180. Head, *HN*² 524.

181. Head, *HN*² 530.

182. Head, *HN*² 537.

183. Head, *HN*² 558–59.

de spørgsmål, privatpersoner og bystater stillede til oraklet, handlede om religiøse forhold,²⁰¹ og her var altså en institution, der i kraft af sin enorme prestige til en vis grad kunne være normsættende i den både politisk og religiøst set dybt fragmenterede bystatskultur ved at give religiøse instruktioner med autoritet bag.²⁰² Delphi var altså en helligdom af afgørende betydning for bystatskulturens sammenhængskraft. Det betød dog ikke, at der ikke var adgang for ikke-grækere, og helligdommen blev f.eks. besøgt af thrakere, lydere, romere og etruskere, der stillede spørgsmål til oraklet²⁰³ og opsatte kostbare gaver til Apollon. Lydiske konger foretog monumentale dedikationer i helligdommen: Gyges (ca. 680–645 f.Kr.) og Kroisos (ca. 560–546 f.Kr.) lod muligvis skatkamre opføre, men dette er dog usikkert;²⁰⁴ og der er også sået lidt tvivl om de dedikationer ved Gyges, Herodot omtaler (1.14),²⁰⁵ men den *krater* af sølv, Alyattes (ca. 610–590 f.Kr.) lod opstille,²⁰⁶ og Kroisos' overdådige gaver og ofringer²⁰⁷ er berømte og veldokumenterede. *I.Delphes* 3.124 er en etruskisk dedikation (privat eller offentlig) til Apollon fra det midt-5. årh. f.Kr.;²⁰⁸ og to etruskiske bystater, Agylla og Spina, lod ligefrem skatkamre bygge i Delphi,²⁰⁹ og det kan kun forklares som udtryk for en udstrakt brug af helligdommen fra disse bystaters side. Værd at notere sig er endvidere en dedikation ved sardinerne;²¹⁰ en dedikation ved ampelioterne, et *ethnos* i Libyen;²¹¹ og det generøse bidrag til opførelsen af Alkmæonide-templet,²¹² der kom fra Farao Amasis af Ægypten (ca. 570–525 f.Kr.).²¹³ Der var tydeligvis livlig interaktion mellem grækere og fremmede folkeslag selv i panhelleniske helligdomme.

184. Willetts 1962: 235.

185. Head, *HN*² 745.

186. Teeter 2013: 14. Cf. Dow 1937 og Smith 1977.

187. Ducrey *et al.* 2004: 256.

188. Omvendt blev den græske Herakles overtaget af adskillige ikke-græske folkeslag: Larson 2016: 336–45.

189. Alle tre er beskrevet i *CPC Inv.*, Halikarnassos som nr. 886 (Karien), Naukratis som nr. 1023 (Ægypten) og Emporion som nr. 2 (Spanien).

190. I den geografiske rækkefølge, som er grundlaget for dispositionen i *CPC Inv.*, er der tale om de følgende: *i Spanien*: Emporion; *på Sicilien*: Abakainon; Aitna; Alaisa; Galeria; Henna; Hippana; Imachara; Longane; Morgantina; Mysiistratos; Nakone; Tauromenion; *i Syditalien*: Laos; Poseidonia; Temesa; *i Adriaterhavet*: Adria; Ankon; Brentesion; Lissos; Spina; *i Mygdonien*: Lete; Sindos; Therme; *i Bisaltien*: Trailos; *på Chalkidike*: Akrothooi; Charadrous; Dion; Kleonai; Olophyxos; Thyssos; *i Thrakien*: Berga; Datos; Myrkinos; Sirra; Kypsela; Alexandropolis; Pistiros; *ved Sortehavet*: Orgame; Gorgippia; Nymphaion; Pantikapaion; Theodosia; Gyenos; Phasis; *ved Propontos*: Artaiou Teichos; Plakia; Skylake; *i Troas*: Antandros; Azeia; Gargara; *i Karien*: Amos; Amynandeis; Amyzon; Bargylia; Chalketor; Chios; Euromos; Halikarnassos; Hyrmisseis; Idrias; Idyma; Kalynda; Karyanda; Kedreai; Kindye; Latmos; Medmasos; Mylasa; Olymos; Pedasa; Telemessos;

Ikke-grækere i andre helligdomme

Ligesom grækerne selv dyrkede fremmede guder og optog dem i deres lokale pantheon, ærede fremmede, selv magtfulde fremmede, græske guder – og det var ikke kun Apollon i Delphi, fremmede folkeslag ærede. Kong Alyattes lod opføre to templer til Athene Assesia i Assesos i Milets territorium;²¹⁴ Kong Kroisos gav gaver til Apollon i Didyma, også i Milets territorium;²¹⁵ og i Ephesos, i den berømte helligdom for Artemis, dedicerede Kroisos “køerne af guld og de fleste af søjlerne”;²¹⁶ på det græske fastland lod han et gyldent skjold opsætte til Athene Pronaia i Delphi;²¹⁷ til Apollon Ismenios i Theben en gylden trefod;²¹⁸ og til Amphiaraos i Oropos et gyldent skjold og et gyldent spyd.²¹⁹ Sidstnævnte dedikations historicitet er fornylig blevet bekræftet på den mest spektakulære vis ved fundet i Theben af en sen-arkaisk indskrift, som omtaler dedikationen og nævner Kroisos ved navn som dens opstiller.²²⁰ Endelig donerede Kroisos guld til udsmykningen af statuen af Apollon i Thornax i Lakedaimon.²²¹ Også ægyptiske herskere lod dedikationer opsætte i andre græske helligdomme end Delphi. Faraos Necho II (609–593 f.Kr.) dedicerede sin personlige militære udrustning til Apollon i Didyma;²²² og han tilgodeså efter alt at dømme også Athene i Ialysos på Rhodos med en gave.²²³ Faraos Amasis var en gavmild gavegiver, der betænkte Athene i Kyrene;²²⁴ Hera på Samos;²²⁵ og Athene Lindia i Lindos på Rhodos.²²⁶

Termera; Tralleis; i Lykien: Xanthos; i Pamphylien: Aspendos; Perge; Side; i Kilikien: Mallos; i Syrien: Posideion; i Ægypten: Naukratis.

191. Buxton 2002: 16 with n. 48.

192. Mac Sweeney 2013: 64–67.

193. Cf. Larson 2016: 322.

194. Mac Sweeney 2013: 66–67.

195. Mac Sweeney 2013: 147–49.

196. Pind. fr. 174 (Maehler) *apud* Paus. 7.2.7: οὐ μὴν πάντα γε τὰ εἰς τὴν θεὸν ἐπύθετο ἐμοὶ δοκεῖν Πίνδαρος, ὃς Ἀμαζόνιας τὸ ἱερὸν ἔφη τοῦτο ἰδρῦσασθαι στρατευομένης ἐπὶ Ἀθήνας κτλ. (“Pindar var efter min mening ikke fuldstændigt informeret om denne gudindes historie, for han siger, at det var amazonerne, der grundlagde denne helligdom, da de drog i felten mod Athen” (overs. Weber-Nielsen & Worm)). Det er klart, at τὰ εἰς τὴν θεὸν må være en reference til helligdommen i Ephesos og ikke til Apollons helligdom i Didyma, som Maehler antager. – Om denne tradition: Mac Sweeney 2013: 137–56.

197. Om amazonerne som “the complete opposite of what it meant to be Greek”, se Mac Sweeney 2013: 152.

198. Cf. Larson 2016: 337.

Endog persere gav dedikationer i græske helligdomme. General Datis lod opstille en gave til Apollon på Delos,²²⁷ hvor han også gennemførte et mægtigt slagtoffer.²²⁸ Til Athene Lindia på Rhodos opstillede han også en dedikation: selv hvis Datis ikke er den [... στ]ραταγὸς τοῦ Περσῶν βασιλέως, *Den lindiske Tempelkrønike* anfører i XXXII, er det klart fra D.34–38, at han faktisk opstillede en dedikation til gudinden. En person ved navn Pharnabazos og med stor sandsynlighed identisk med den persiske satrap i Daskyleion (ca. 413–370 f.Kr.)²²⁹ dedicerede en kjole (ξυστίς) til Athene i Athen.²³⁰ Storkongen Xerxes selv ofrede til Athene Ilias i Ilion²³¹ og gav ordre til en ofring til Athene Polias i Athen efter ødelæggelsen af Akropolis.²³² I denne sammenhæng er det også værd at bemærke, at den persiske general Mardonios, som ledte persernes hær i Grækenland i 479 f.Kr., konsulterede Apollons orakler i Abai i Phokis og i Akraiphia og Theben i Boiotien samt Trophonios' orakel i Lebadeia, også i Boiotien, hvor den persiske hær overvintrede 480–479 f.Kr.²³³ Herodotos fortæller også, at perserne rettede bønner til Themis og Nereiderne (7.191.2).²³⁴

En i øvrigt ukendt etruskisk konge, Arimnestos, dedicerede en trone til Zeus i Olympia, ifølge Pausanias (5.12.5),²³⁵ og i al almindelighed tyder proveniensen på mange af de artefakter, der er fundet rundt om i græske helligdomme, på at “non-Greeks were allowed to frequent and to patronize Greek holy places” (Buxton 2002: 39).²³⁶ Grækere besøgte også helligdomme uden for den græske verden; Sostratos fra Aigina lod opstille en dedikation i Tarquinia i Etrurien i det sene 6. årh. f.Kr.,²³⁷ og en

199. Om begrebet ‘panhellenisk helligdom’: Nielsen 2012: 1–5.

200. Om Olympia: Nielsen 2007, 2012 og 2014; Roy 2013; om Delphi: Nielsen 2008; Scott 2010.

201. Fontenrose 1978: 26, 233; Kearns 2015: 32. Se også Bowden 2005: 122–33.

202. Anderson 2015: 311; A. Petrovic 2015: 349.

203. *Thrakere*: Hdt. 6.34 (se Scott 2005: 165); *Syll.*³ 195 (et æresdekret fra ca. 350 f.Kr. udstedt af bystaten Delphi, hvori der tildeles *promanteia* til den thrakiske Kong Kersobleptes' sønner). *Lydere*: Hdt. 1.13.1, 1.19.2, 1.47.3, 1.53.3, 1.55.2, 1.69.2, 1.85.2, 1.91.4; *lydere nød promanteia* i Delphi: Hdt. 1.54.2. *Romere*: Liv. 5.16.9–11, 23.11.1–3, 29.10.6, 29.11.6, Phleg. *Mir.* 3.5, Plin. *NH* 34.12.26, Claud. 8.141–144. *Etruskere*: Hdt. 1.167.2. – En orakelkonsultation ved den persiske satrap Tiribazos omtales hos Diod. Sic. 15.8.4. Den sikeliske oprørsleder Duketios konsulterede muligvis også oraklet (Scott 2005: 165).

204. Strabon 9.3.8 (cf. Jacquemin 1999: 72–73 og cat. nos. 345–46).

205. Kaplan 2006: 130–31.

206. Hdt. 1.25.2 (cf. Jacquemin 1999: cat. no. 342; Kaplan 2006: 131).

207. Hdt. 1.50–52 (cf. Jacquemin 1999: cat. nos. 343–44; Buxton 2002: 7; Kaplan 2006: 132). Se også Baccchl. 3.61–62 m. Kaplan 2006: 131–32.

208. Cf. Jacquemin 1999: cat. no. 303.

vis Melanthios dedicerede til Amun-Re (*interpretatione Graeca* = Zeus Thebaieus) i Ægypten ca. 550-525 f.Kr., ligesom en vis Pythernos dedicerede til Isis ca. 500, for nu blot at give en lille håndfuld eksempler.²³⁸

Asklepios i Epidauros og Demeter og Kore i Eleusis

Olympia og Delphi var de vigtigste panhelleniske helligdomme, men som antydet var der flere andre helligdomme af omtrent samme karakter, som f.eks. helligdommen for Asklepios i Epidauros på Peloponnes og den for Demeter og Kore i Eleusis nær Athen.²³⁹ I Eleusis kunne enhver græker,²⁴⁰ eller faktisk enhver der beherskede det græske sprog,²⁴¹ dvs. både etniske grækere og græsktalende fremmede, blive indviet i de store mysterier, der lovede et saligt liv efter døden. Mysterierne tiltrak mennesker fra stort set hele den græske verden og udviklede sig gradvist til en af de vigtigste religiøse institutioner i den græske kultur overhovedet.²⁴² I den sen-klassiske og hellenistiske periode udviklede Asklepios sig til at blive den centrale græske lægegud.²⁴³ Oprindeligt var han tilsyneladende en mindre figur,²⁴⁴ men i løbet af det 5. årh. f.Kr. udviklede han sig til en stor gud, der blev dyrket på stort set samme måde som de store traditionelle olympiske guder.²⁴⁵ Udviklingen synes at have haft udgangspunkt netop i Epidauros, og gudens helligdom dér udviklede sig til at blive en mindre panhellenisk helligdom, hvortil syge rejste langvejs fra for at blive helbredt af den milde gud. De berømte 'mirakel-indskrifter' fundet i helligdommen²⁴⁶ omtaler gudens²⁴⁷ helbredelser af

209. Agylla: Strabon 5.2.3 (Jacquemin 1999: cat. no. 12); Spina: Strabon 5.1.7 (Jacquemin 1999: cat. no. 443); begge skatkamre stammer formentlig fra det 5. årh. f.Kr.

210. Paus. 10.17.1 (cf. Jacquemin 1999: cat. no. 428).

211. Anaxandridas fra Delphi (*FGrHist* 404) fr. 4 (cf. Jacquemin 1999: cat. no. 16).

212. Om Alkmæonide-templet: Gruben 1986: 74–76; Maas 1997: 104–9; Nielsen 2013: 11, 29–31.

213. Hdt. 2.180.2.

214. Hdt. 1.22.4 (cf. Buxton 2002: 55; Mac Sweeney 2013: 67).

215. Hdt. 1.92.2, 5.36.3 (cf. Kaplan 2006: 133; Mac Sweeney 2013: 67).

216. Hdt. 1.92.1: ἐν δὲ Ἐφέσῳ αἶ τε βόες αἱ χρύσειαι καὶ τῶν κίωνων αἱ πολλαί (se Buxton 2002: 55–60). Fragmenter af tre søjler med forskellige dele af indskriften *Basileus Kroisos anetheke* har overlevet: se Tod, *GHI* I.6 (cf. Buxton 2002: 14–15; Kaplan 2006: 133 n. 17).

217. Hdt. 1.92.1.

218. Hdt. 1.92.1.

219. Hdt. 1.52.

220. Se Papazarkadas 2014: 233–47; epigrammets tekst gives på s. 240; vers 4 lyder: [ἀσπι]δα τὰ γ ῥοῖσος κα[λ]ρὸν ἄγαλ[μα θέτο].

221. Hdt. 1.69.4. – Bemærk også at lyderen Paktyes søgte asyl både i Kyme og på Chios (Hdt. 1. 157–

patienter fra de følgende bystater og områder: Epeiros; Theben i Boiotien; Pellene i Achaia; Kaphyiai i Arkadien; Messene i Messenien; Sparta i Lakedaimon; Argos, Halieis og Troizen i Argolis; Aigina; Athen; Pherai i Thessalien; Keos og Thasos i Det ægæiske Hav; Kyrrhos i Makedonien; Torone på Chalkidike; Herakleia ved Sortehavet; Kios og Lampsakos i Propontis; Mytilene på Lesbos; Chios i Jonien; Knidos i Karien; og Kreta. Flere sådanne helbredelseshelligdomme dukker op i det 4. årh. f.Kr., f.eks. i Oropos på grænsen mellem Boiotien og Athen. En judæer vides at have konsulteret denne helligdom i den tidlige hellenistiske periode,²⁴⁸ og helbredelseshelligdomme på græsk grund var altså ikke forbeholdt grækere, selvom de givetvis udgjorde flertallet af patienterne.

Import af kulter fra andre græske bystater

Der var altså, for at konkludere, en række religiøse institutioner, også vigtige institutioner, der krydsede bystaternes grænser, så at sige. Men for en græker må de vigtigste religiøse institutioner dog have været dem i hans eller hendes²⁴⁹ egen bystat. Som sagt (9) var enhver bystats pantheon helt unikt og ikke helt mage til noget andet, og det er selvfølgelig en fundamental observation. Men ligeså vigtigt er det at gøre sig klart, at en bystats pantheon var et *dynamisk* og ikke et statisk fænomen. Som vist (14–15), veg græske bystater ikke tilbage fra at indføre ikke-græske kulter i deres pantheon: en bystats pantheon var altså foranderligt. Den foranderlighed betød, som vi så, at græske

160): af Herodots fremstilling er det klart, at på Chios søgte han beskyttelse hos Athene Poliouchos, og i Kyme stod han formentlig også frem som *hiketes* i en helligdom.

222. Hdt. 2.159.3.

223. Skon-Jedele 1994: 2356–57.

224. Hdt. 2.182.

225. Hdt. 2.182.

226. Hdt. 2.192, 3.47.3 (cf. *Den lindiske Tempelkrønike* XXIX.36–55). Se også Francis & Vicker 1984.

227. *IG* XI.2 164.A.35; 161.B.96; 199.B.24 (cf. Higbie 2003: 122).

228. Hdt. 6.97.2 (cf. Scott 2005: 345).

229. Harris 1995: 230.

230. *IG* II² 1412.11, 1421.118, 1424a.303, 1428.143.

231. Hdt. 7.43.2.

232. Hdt. 8.54–55 (cf. Nevin 2917: 27).

233. Hdt. 8.134–135.

234. Cf. Mikalson 2003: 87–88; Kaplan 2006: 136. – Om persere i græske helligdomme, se også Mitchell 2007.

bystater indførte kulter fra ikke-græske folk, og også, at man overtog kulter fra andre græske bystater. Den kult for Asklepios, der udviklede sig i Epidauros i det 5. årh. f.Kr., blev allerede i det 5. årh. importeret af Aigina,²⁵⁰ af Athen,²⁵¹ af Korinth,²⁵² af Sikyon,²⁵³ og af Halieis i det sydlige Argolis.²⁵⁴ Alle disse bystater lå forholdsvis tæt på Epidauros, men før antikken var omme fandtes Asklepios-kulten *mere end* 320 steder og havde udviklet sig til en af de mest populære kulter overhovedet.²⁵⁵ Så populær var Asklepios, at han til sidst udgjorde “the most serious challenge to Christianity. It is perhaps for this same reason that the early Christians were so ruthlessly efficient in destroying his sanctuaries.”²⁵⁶ Også elementer af kulten i Eleusis blev importeret af andre bystater, omend ikke i samme grad som Asklepios-kulten, ser det ud til, men dens indflydelse kan dog spores i mindst 25 helligdomme uden for Attika.²⁵⁷

Athen er den bystat, hvis import af kulter fra andre græske bystater er bedst belyst, hvilket næppe er overraskende. I sen-arkaisk og klassisk tid importerede Athen mindst disse guddomme fra andre græske bystater og områder: *fra Aigina*: Aiakos;²⁵⁸ *fra Thes-salien*: Athene Itonia;²⁵⁹ *fra Eleutherai i Boiotien*: Dionysos Eleuthereus;²⁶⁰ *fra Epidauros*: Maleatas (ud over Asklepios);²⁶¹ *fra Arkadien*: Pan;²⁶² *fra Kalaureia*: Poseidon Kalaureiates;²⁶³ *fra Euboia*: Zeus Kenaios;²⁶⁴ og *fra Kleonai i Argolis* næsten med sikkerhed Zeus Nemeos.²⁶⁵

235. For hvad der muligvis er et fragment af en tidlig etruskisk trone i Olympia, se Strøm 2000.

236. Cf. Kyrieleis 1993: 146 og Scott 2015: 232 om ikke-græske genstande fundet i det samiske Her-aion. – Omvendt skete det selvfølgelig, at grækere der bosatte i det fremmede blev religiøst assimileret, f.eks. i Memphis i Ægypten: Larson 2016: 346.

237. SEG 26.1137; Polinskaya 2013: 204–5.

238. SEG 27.1106, 1115 (cf. Parker 2017: 37). – Om grækere i ægyptiske helligdomme: Chaniotis 2005: 150.

239. Om Eleusis som en panhellenisk helligdom: Clinton 1994.

240. Cf. Hdt. 8.65.4: ὁ βουλόμενος καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μνείται.

241. Theon Smyrnaeus, *De utilitate mathematicae* 14.23 (εἶργεσθαι ... τοὺς φωνῆν ἀξύνετον ἔχοντας); Origenes, *Contra Celsum* 3.39 (φωνῆν συνετός); Libanios, *Decl.* 13.1.19 (τὴν φωνῆν Ἑλλήνας εἶναι); cf. Burkert 1985: 286 og Anson 2009: 22.

242. Burkert 1985: 285.

243. Burkert 1985: 267.

244. Garland 1992: 116–17; Zaidman & Pantel 1992: 86, 128–29; Parker 1996: 183, 2000a: 73; Bremmer 2006: 60; Kearns 2015: 34; Whitmarsh 2015: 46.

245. Garland 1992: 117; Zaidman & Pantel 1992: 129; Price 1999: 109.

Andre bystater optrådte dog givetvis på samme måde som Athen. Aiginas Aphaia synes ikke at være blevet indført andre steder, men den thessaliske Ennodia kom til Sicilien;²⁶⁶ Sikyon,²⁶⁷ Argos,²⁶⁸ Epidauros,²⁶⁹ og Kleonai²⁷⁰ på Peloponnes; til Histiaia på Euboia;²⁷¹ til Opous i Østlokris;²⁷² til Beroia og Pella i Makedonien;²⁷³ til Rhodos;²⁷⁴ og endog til Ægypten.²⁷⁵ Et særligt illustrativt eksempel er den arkadiske Pan.²⁷⁶ Han blev indført ikke bare i Athen: han blev vidt udbredt i den græske verden allerede i det 5. årh. f.Kr. I sin diskussion af den ægyptiske guddom Mendes, som han identificerer med Pan, siger Herodot f.eks., at ægyptiske malere og billedhuggere fremstiller ham “ligesom grækerne gør”, med en geds ansigt og en gedebuks ben,²⁷⁷ og her forudsætter han tydeligvis, at hans idealpublikum (der næppe er arkadere alle sammen) har helt styr på Pans ydre fremtoning.²⁷⁸ Kendskab til gudens fysiognomi er også forudsat af de ret hyppige afbildninger af ham på mønter fra forskellige bystater i det 5. og 4. årh. f.Kr. I det 5. årh. er Pan afbildet på mønter slået af Messana på Sicilien;²⁷⁹ af Abdera²⁸⁰ og Ainos i Thrakien;²⁸¹ Phokaia i Jonien;²⁸² og Idyma i Karien.²⁸³ I det 4. årh. forekommer han på mønter slået af Syrakus på Sicilien;²⁸⁴ af Medma,²⁸⁵ Metapontion²⁸⁶ og Pandosia i Syditalien;²⁸⁷ af Anaktorion i Akarnanien;²⁸⁸ af Pantikapaion ved Sortehavet (hvis der faktisk er tale om Pan²⁸⁹);²⁹⁰ af Phokaia i Jonien;²⁹¹ og af Nagidos i Kilikien.²⁹² I nogle tilfælde, som f.eks. Pandosia, er afbildningen af Pan måske blot et spil på byens navn, men selv dette forudsætter kendskab til gudens karakteristiske fremtoning. I andre tilfælde skyldes valget af Pan som mønttype sikkert, at han havde en kult i den pågæld-

246. LiDonnici 1995.

247. Asklepios omtales konsekvent som *ὁ θεός* i indskrifterne.

248. *I. Oropos* 329.11 (300–250 f.Kr.): *Μόσχος Μοσχίωνος Ἰουδαίος ἐνύπνιον ἰδὼν προστάξαντος τοῦ θεοῦ κτλ.* Om denne indskrift: Lewis 1957.

249. I bystaten som religiøst samfund er bystatens kvinder *inkluderet* og ikke *ekskluderet*, sådan som de i høj grad er i bystaten som politisk samfund (Hansen 2008: 9; Nielsen 2015: 30–31).

250. Polinskaya 2013: 263–64.

251. *SEG* 25.226; Garland 1992: 116–35; Wickkiser 2009; Anderson 2015: 313–15.

252. Lang 1977: 4; Garland 1992: 123.

253. Garland 1992: 121.

254. *IG IV*².1 122.69–82; cf. Ducrey *et al.* 2004: 108 for en sen 5. århs. kult i Eretria på Euboia og *IG IV* 950.77–82 for en 4. århs. kult i Sparta.

255. Se Garland 1992: 122 n. 2. *CPC Inv.* anfører kulter for Asklepios i de følgende 53 bystater, og disse er alle ret tidlige, selvom der på ingen måde er tale om en komplet liste over klassiske bystater med kulter for Asklepios, for netop på det religiøse område er *CPC Inv.* yderst selektiv: *I Spanien*: Emporion; *på Sicilien*: Akragas; *i Adriaterhavet*: Epidamnos; *i Akarnanien*: Medion; *i Elis*: Kyllene; *i Arkadien*: Alipheira, Gortys, Pheneos, Thelphousa; *i Messenien*: Korone, Messene; *i Lakedaimon*:

ende bystat, selvom den ikke altid er kendt fra andre kilder. Men Pans kult blev importeret af andre bystater end Athen i klassisk tid, f.eks. af Gela på Sicilien;²⁹³ af Anthedon²⁹⁴ og Theben i Boiotien;²⁹⁵ af Megara;²⁹⁶ af Elis;²⁹⁷ af Pharai i Messenien;²⁹⁸ af Sparta;²⁹⁹ af Epidauros;³⁰⁰ af Chalkis på Euboia;³⁰¹ af Pharsalos³⁰² og Skotoussa i Thessalien;³⁰³ af øbystaterne Andros³⁰⁴ og Thasos i Det ægæiske Hav;³⁰⁵ af Beroia,³⁰⁶ Pella³⁰⁷ og Pydna i Makedonien;³⁰⁸ af Ainos i Thrakien;³⁰⁹ af Kyzikos ved Propontos;³¹⁰ af Ephesos³¹¹ og Milet i Jonien;³¹² af Knidos i Karien;³¹³ og af Hyrtakina på Kreta.³¹⁴ Pan-kulten er, simpelthen, et paradigmatiske eksempel på, hvor uproblematisk det var for græske bystater at overtage kult fra hinanden.

Fremmede ved bystaternes festivaler

Denne åbne attitude over for andre grækere i religiøs sammenhæng viser sig også på andre interessante måder. Græske bystater tillod således borgere fra andre græske bystater at deltage i deres religiøse festivaler, som det er helt indlysende hvad de store panhelleniske festivaller i fx Delphi, Olympia og Eleusis angår. Det er dog rigtigt, at bystaterne undertiden udelukkede specifikke fremmede grupper fra at deltage i deres festivaler; ifølge Herodot³¹⁵ var thebanerne således udelukket fra at konsultere Amphiaraos' orakel i Oropos.³¹⁶ Undertiden var fremmede som sådan udelukket fra deltagelse i bestemte ritualer og kulturer, men som Peter Funke har peget på,³¹⁷ er dette faktisk temmelig sjældent og på ingen måde det almindelige.³¹⁸ Det er muligvis korrekt, at fuld

Etis, Eua, Las, Pellana, Prasiar; i *Argolis*: Halieis, Troizen; i *Den saroniske Bugt*: Kalaureia; på *Euboia*: Eretria, Styra; i *Thessalien og tilstødende områder*: Kierion, Krannon, Larisa, Skotoussa, Trika, Hypata, Herakleia, Melitaia, Azoros, Gonnos, Oloosson; i *Det ægæiske Hav*: Anaphe, Chalke, Therma, Kos, Astypalaia, Kos Meropis, Melos, Paros, Peparethos; i *Makedonien*: Beroia, Dion, Mieza, Pella; i *Bisaltien*: Amphipolis; i *Thrakien*: Ainos; på *Lesbos*: Mytilene; i *Aiolis*: Autokane; i *Jonien*: Erythrai; på *Kreta*: Arkades, Lebena, Lisos.

256. Garland 1992: 134.

257. Bowden 2007: tabel 1 på ss. 73–74.

258. Hdt. 5.89.3; Parker 1996: 157.

259. Parker 1996: 157.

260. Connor 1990: 9; Garland 1992: 42; Blok 2000: 20; Raaflaub 2000: 256.

261. Parker 1996: 182.

262. Garland 1992: 47–63; Parker 1996: 163–68; Anderson 2015: 312–13. Om Pan i Attika, se også Krasilnikoff 2008 og 2016: 9–11.

263. Parker 1996: 28; Anderson 2015: 311.

264. *IG* I³ 383.131; Parker 1996: 157; Anderson 2015: 311, 316.

265. *SEG* 52.48.A fr. 2.10; Lambert 2002: 373.

og hel deltagelse i kulter og ritualer normalt var forbeholdt bystatens egne borgere,³¹⁹ men dette kan umuligt have medført, at fremmede ikke kunne være til stede ved festivaler og, særligt, disses spektakler. Havde dét været tilfældet, ville de mange tildelinger af *prohedria* til fremmede have været absurde. *Prohedria* var en æresbevisning, bystater gav til særlige velgørere, og den bestod i et 'for-sæde', altså en æresplads på første række ved koncerter, teaterstykker, Homer-recitationer, sportskonkurrencer osv., og æren blev som sagt ikke sjældent tildelt fremmede. Tildelinger af *prohedria* til fremmede kan kun fortolkes som udtryk for, at bystaten anså det for sandsynligt, at honorandi faktisk ville være til stede ved de festivaler, spektakler som hovedregel indgik i, og gøre brug af privilegiet – og at den intet havde at indvende herimod. Ærestildelinger af *prohedria* var som sagt på ingen måde ualmindelige, og jeg giver blot en lille håndfuld eksempler: Epidauros i Argolis vides at have æret en mand fra Lampsakos ved Propontos med *προεδρία ἐν τοῖς ἀγῶσι τοῖς δαμο[σ]ίοις*;³²⁰ Eretria på Euboia vides at have æret en mand fra Taras i Syditalien med *προεδρία ἐς τὸς ἀγῶνας*;³²¹ Olbia ved Sortehavet vides at have æret en mand fra Istros³²² og samtlige borgere i Milet³²³ med *prohedria*; Erythrai i Jonien ærede samtlige borgere i Athen med *prohedria*³²⁴ og en mand fra Mylasa i Karien med *προεδρία ἐν τοῖς ἀγῶσιν*;³²⁵ og Iasos, også i Karien, vides at have æret en mand fra Knidos i Karien³²⁶ og en mand fra Chalketor, ligeledes i Karien,³²⁷ med *proedria* allerede i det 5. årh., og i det 4. årh. ærede byen en makedoner³²⁸ og en mand fra Meliboia³²⁹ med *προεδρία ἐν τοῖς ἀγῶσιν*. Fremmedes

266. Mili 2015: 147 n. 287.

267. Paus. 2.10.7, 23.5; cf. Graninger 2009: 116; Mili 2015: 147 n. 287.

268. Paus. 2.23.5; cf. Graninger 2009: 116; Mili 2015: 147 n. 287.

269. IG IV².1 273; cf. Mili 2015: 147 n. 287.

270. Mili 2015: 147 n. 287.

271. IG XII.9 1193.

272. IG IX.1 281.

273. SEG 30.579.

274. IG XII.1 914.

275. OGIS 53.

276. Om Pan som en specifikt arkadisk gud: Nielsen 1999: 39–40.

277. Hdt. 2.46.2: *γράφουσί τε δὴ καὶ γλύφουσι οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ἀγαλματοποιοὶ τοῦ Πανὸς τῶγαλμα κατὰ πέρ Ἑλληνας αἰγοπρόσωπον καὶ τραγοσκελέα.*

278. Om Pan i klassisk kunst, se Brommer 1949–50 og Boardman, *Pan*.

279. RE Suppl. VIII: 966; Boardman, *Pan* no. 269.

280. RE Suppl. VIII: 967; Boardman, *Pan* IX.A (cf. no. 53).

tilstedeværelse ved de religiøse festivaler har muligvis været underlagt et andet regelsæt end borgeres,³³⁰ men man regnede tydeligvis med, at fremmede var til stede.

Fremmede deltog beviseligt i de forskellige *agones*, der normalt var blandt hovedattraktionerne ved græske festivaler. De fleste festivaler havde konkurrencer af en eller anden slags på deres program, f.eks. i Homer-recitation, i tragedie- og komedieopførelser, i korsang eller i forskellige sportsgrene, og sidstnævnte var så almindelige, at de nærmest må betragtes som faste indslag i festivaler.³³¹ Der var sportskonkurrencer på festival-programmet i både Eleusis og Epidauros, og ved begge festivaler er deltagere udefra velbelagte. Ved *Eleusinia*³³² i Eleusis stillede atleter fra Korinth,³³³ fra Theben,³³⁴ og fra Opous i Østlokris³³⁵ op; og ved *Asklapieia*³³⁶ i Epidauros stillede atleter fra Korinth,³³⁷ fra Argos,³³⁸ fra Aigina³³⁹ og fra Ialysos på Rhodos³⁴⁰ op. Festivalen havde også Homer-recitationer på programmet, og i den konkurrence stillede Ion fra Ephesos op.³⁴¹ I tragedie-konkurrencerne ved De store Dionysier i Athen stillede digtere fra Tegea i Arkadien, fra Sikyon og Phleious på det nordlige Peloponnes, fra Eretria på Euboia og fra Chios i Jonien op.³⁴² Ikke-borgere kunne tydeligvis godt deltage ved de *agones*, der blev afviklet til gudernes ære under de religiøse festivaler rundt om i den græske verden.

Bystaterne accepterede og forventede altså fremmede ved deres festivaler; men ikke nok med det, de *inviterede og opmuntrede* faktisk fremmede til at deltage. Det gjorde de bl.a. ved at udsætte værdifulde præmier ved deres *agones*,³⁴³ men først og fremmest

281. *RE Suppl.* VIII: 966; Boardman, *Pan* no. 270.

282. *RE Suppl.* VIII: 967; Boardman, *Pan* IX.A.

283. *RE Suppl.* VIII: 967; *CPC Inv.* no. 893; Boardman, *Pan* IX.A.

284. *RE Suppl.* VIII: 978; Boardman, *Pan* IX.B.

285. *CPC Inv.* no. 60; Rutter, *HN Italy* no. 2426.

286. *RE Suppl.* VIII: 978; Boardman, *Pan* IX.B.

287. *RE Suppl.* VIII: 977-8; *CPC Inv.* no. 64; Rutter, *HN Italy* nos. 2450-52; Boardman, *Pan* IX.B og no. 271.

288. *RE Suppl.* VIII: 978; Boardman, *Pan* IX.B.

289. Se Boardman, *Pan* no. 272.

290. *CPC Inv.* no. 705; Boardman, *Pan* no. 272.

291. *RE Suppl.* VIII: 978; Boardman, *Pan* IX.B.

292. *CPC Inv.* no. 1010.

293. *RE Suppl.* VIII: 998.

294. Schachter 1986: 194.

295. Schachter 1986: 91; *CPC Inv.* no. 221.

gjorde de det ved at rundsende hellige delegationer – kaldet *theoroi* eller *spondophoroi*³⁴⁴ – som rejste rundt i den græske verden og inviterede enkeltpersoner og offentlige delegationer til at deltage i deres festivaler.³⁴⁵ Arrangørerne af store festivaler som f.eks. Elis³⁴⁶ og Korinth³⁴⁷ udviklede sådanne systemer (epangeliske systemer) til at invitere gæster fra andre bystater, og det samme gjorde bystater som Athen og Epidauros. Athen annoncerede og inviterede på denne måde til De eleusinske Mysterier,³⁴⁸ til *Eleusinia*,³⁴⁹ og til Panathenæerne,³⁵⁰ og Epidauros benyttede systemet i forbindelse med *Asklapieia*.³⁵¹ Selv ganske små bystater annoncerede og inviterede til deres festivaler på denne måde. Lousoi i Arkadien fejrede en fest til ære for Artemis Hemera, og Hermion i Argos fejrede en til ære for Demeter Chthonia. I en panhellenisk kontekst var dette ubetydelige festivaler, men for Lousoi og Hermion var de vigtige nok, til at man iværksatte epangeliske systemer efter de større bystaters forbillede:³⁵² Lousoi og Hermion ønskede *også* at tiltrække gæster til deres festivaler. Intra-græsk religiøs interaktion var, kan vi konkludere, karakteriseret ikke af konflikt men af, hvad vi godt kan tillade os at beskrive som levende interesse og fredelig sameksistens.

Sammenfatning

Sammenfattende kan vi sige følgende: Hver eneste af de mere end 1000 græske bystater, der eksisterede allerede i den klassiske periode, havde et unikt pantheon (udvalg af guder og kulter), og selvom alle disse lokale religiøse universer lignede hinanden, var

296. *RE Suppl.* VIII: 955; Borgeaud 1988: 232 n. 46.

297. *SEG* 11.1236.

298. *CPC Inv.* no. 320.

299. *RE Suppl.* VIII: 995.

300. *SEG* 55.429; *SEG* 58.338.

301. *RE Suppl.* VIII: 996.

302. *SEG* 46.655; *CPC Inv.* no. 413.

303. *CPC Inv.* no. 415.

304. *RE Suppl.* VIII: 997.

305. *CPC Inv.* no. 526.

306. *CPC Inv.* no. 533.

307. *CPC Inv.* no. 543.

308. *SEG* 50.622.

309. *RE Suppl.* VIII: 997; *CPC Inv.* no. 641.

310. *RE Suppl.* VIII: 999; *CPC Inv.* no. 747.

der ikke to der var ens, og religiøs fragmentering og diversitet var altså et grundlæggende træk ved den polyteistiske græske religion. For enhver græker var den vigtigste del af omverdenen alle de andre græske bystater, men i den videre middelhavsverden kom grækerne i nærkontakt med adskillige fremmede folkeslag som f.eks. ægypterne, fønikerne, lyderne, perserne, etruskerne og romerne. Ingen af disse folk havde en religion, der var fuldstændige mage til den græske, men de havde alle en, der lignede den græske på en række afgørende punkter. De var alle polyteister med antropomorfe gudeforestillinger og de fejrede alle deres guder med store festivaler, der havde slagtofferet som den centrale rite.³⁵³ Fra et græsk synspunkt var der derfor kun mindre forskelle mellem den græske og nabofolkenes religioner, eller mellem de forskellige græske bystaters religioner: De var alle polyteister, der festede med deres guder og nød offerdyrenes kød ved fornøjelige festivaler.

Det der karakteriserede grækernes forhold til andres religioner var ikke konflikt, men modtagelighed, interesse og interaktion. Græske bystater importerede kulturer fra hinanden, men de overtog også guddomme fra fremmede folkeslag, og nogle af disse guddomme kom til at nyde stor popularitet. Græske bystater var mere eller mindre fælles om en række store helligdomme – de panhelleniske helligdomme – men her kom også fremmede som lydere, etruskere, romere og judæere, ligesom grækere besøgte helligdomme i f.eks. Etrurien og Ægypten. Men der foregik også vigtig religiøs interaktion bystat og bystat imellem. De græske bystater tillod fremmede at være til stede ved

311. *RE Suppl.* VIII: 999.

312. *RE Suppl.* VIII: 999.

313. *RE Suppl.* VIII: 999.

314. *CPC Inv.* no. 963.

315. Hdt. 8.134.2.

316. Se Funke 2006: 2.

317. Funke 2006: 4.

318. Se også Parker 2011: 240 og Nevin 2017: 10–11.

319. Rutherford 2013: 201; Funke 2006: 4–5. F.eks. var det formentlig kun en bystats egne borgere, der var berettiget til portioner af offerkødet ved festivaler (Shear 2021: 19, 86–87, 92–93); af *Syll.*³ 286 (350–315 f.Kr.) fremgår det at borgere fra Milet per dekret havde fået tildelt retten til i Olbia at “ofre på de samme altre og deltage i de samme ofringer på samme vilkår som Olbias borgere” (2–6 (overs. forf.); redundansen er originalens); den slags kunne fremmede givetvis ikke gøre uden *tilladelse*, men tilladelse kunne altså gives.

320. *IG IV*².1 51 (4. årh. f.Kr.).

321. Meiggs & Lewis, *GHI* no. 82 (411 f.Kr.).

322. Dubois, *Olbia du Pont* no. 19 (4. årh. f.Kr.).

og deltage i deres store religiøse festivaler, og bystaterne udviklede systemer til at invitere andre grækere til at komme til deres fester. Hvad religion angår, var de normale relationer, en græsk bystat havde med sin omverden, for nu at sige i anakronistiske termer, baseret på tolerance, modtagelighed, imødekommenhed, interesse og interaktion, og vi kender kun til ganske få konflikter, der var udløst af religiøse uoverensstemmelser, og i de få vi kender, stod polyteistiske grækere over for monoteister – væsner fra en andet planet, har de vel forekommet at være.

Krig og konflikt var et normalvilkår i den græske verden, i en sådan grad, faktisk, at krig og ikke fred var normalt tilstanden for de fleste bystater det meste af tiden.³⁵⁴ Men krig blev stort set aldrig udkæmpet ud fra religiøse motiver eller på grund af religiøse uoverensstemmelser. Som Tim Whitmarsh har sagt det: “No one ever fought a war in the name of Zeus.”³⁵⁵

323. *Syll.*³ 286 (350–315 f.Kr.).

324. *Syll.*³ 126 (tidligt 4. årh. f.Kr.).

325. *SEG* 31.969 (351–344 f.Kr.).

326. *SEG* 6.982C (500–450 f.Kr.).

327. *SEG* 36.982A (5. årh. f.Kr.).

328. *I.Iasos* 60 (sent 4. årh. f.Kr.).

329. *I.Iasos* 54 (sent 4. årh. f.Kr.).

330. Funke 2006: 5; Nevin 2017: 11.

331. Chaniotis 2011: 21–22; Nielsen 2018b: 11–167.

332. Om *Eleusinia*: Deubner 1956: 91–92; Kyle 1993: 47; Parker 2005: 468–69; Simms 1975; Clinton 1979.

333. Pind. *Ol.* 13.110.

334. Pind. *Isthm.* 1.57.

335. Pind. *Ol.* 9.99.

336. Om *Asklapieia*: Ringwood 1927: 70–71; Sève 1993; Miller 2004: 129–32. – Generelt om fremmede atleter ved bystaters festival-konkurrencer: Nielsen 2014b.

337. *Anth. Pal.* 13.19.9.

Bibliografi

- Allen, A. 1993. *The Fragments of Mimnermus. Text and Commentary*. Franz Steiner Verlag: Stuttgart.
- Amandry, P. 1980. "Sur les concours argiens," *Bulletin de Correspondance Hellénique* Suppl. 6: 211–53.
- Anderson, R. 2015. "New Gods," ss. 309–23 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Anson, E.M. 2009. "Greek Ethnicity and the Greek Language," *Glotta* 85: 5–30.
- Arnaoutoglou, I. 2015. "Cult Associations and Politics: Worshipping Bendis in Classical and Hellenistic Athens," ss. 25–56 i V. Gabrielsen & C.A. Thomsen (eds.), *Private Associations and the Public Sphere*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: København.
- Assmann, J. 2010. *The Price of Monotheism*. Oversat af R. Savage. Stanford University Press: Stanford, CA.
- Austin, M. 2008. "The Greeks in Libya," ss. 187–217 i C.R. Testskhadze (ed.), *Greek Colonization. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. 2. Brill: Leiden.

338. SEG 35.267 (4. årh. f.Kr.).

339. Pind. *Nem.* 5.50–52.

340. *Syll.*³ 82 (420'erne f.Kr.).

341. Pl. *Io* 530ab.

342. Se Cropp 2005.

343. Miller 2004: 133–37; Kyle 2014: 31–32; Larson 2016: 143.

344. Perlman 2000: 15 n. 11.

345. Rutherford 2013: 71–92.

346. Perlman 2000: 63–66; Nielsen 2007: 38–39, 62–68.

347. Thuc. 8.10.1.

348. *IG I³* 6.B, 17–27, 36–47; Rhodes & Osborne, *GHI* no. 35; cf. Price 1999: 26, 103; Perlman 2000: 34; Parker 2005: 201; Rutherford 2013: 42.

349. Parker 2005: 201.

350. Parker 2005: 88, 201.

351. Perlman 2000: 67–97; Nielsen 2007: 63–68. s

352. Lousoi: Perlman 2000: 158–60; Hermion: Perlman 2000: 161–66.

- Baitinger, H. 2001. *Die Angriffswaffen aus Olympia*. De Gruyter: Berlin & New York, NY.
- Baitinger, H. 2011. *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: Mainz.
- Beaulieu, P.-A. 2007. "Mesopotamia," ss. 165–72 i S.I. Johnston (ed.), *Ancient Religions*. Belknap Press: Cambridge, MA & London.
- Blok, J.H. 2000. "Phye's Procession: Culture, Politics, and Peisistratid Rule," ss. 17–48 i H. Sancisi-Weerdenburg (ed.), *Peisistratos and the Tyranny. A Reappraisal of the Evidence*. Gieben: Amsterdam.
- Boardman, J. 1991. *Greek Sculpture. The Archaic Period – a Handbook*.² Thames & Hudson: London.
- Boardman, Pan = J. Boardman, "Pan," *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VIII Suppl.: 923–41.
- Bonfante, L. 2006. "Etruscan Inscriptions and Etruscan Religion," ss. 9–26 i N.T. de Grummond & E. Simon (eds.), *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press: Austin, TX.
- Borgeaud, P. 1988. *The Cult of Pan in Ancient Greece*. Tr. K. Atlass & J. Redfield. The University of Chicago Press: Chicago, IL & London.
- Bowden, H. 2005. *Classical Athens and the Delphic Oracle. Divination and Democracy*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Bowden, H. 2007. "Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas," *Mediterranean Historical Review* 22:1: 71–83.
- Brandt, J.R. & Iddeng, J.W. (eds.), *Greek & Roman Festivals. Content, Meaning, & Practice*. Oxford University Press: Oxford.
- Bremmer, J.N. 2006. *Greek Religion*. Cambridge University Press: Cambridge.

353. Burkert 2013.

354. Se Schwartz 2009: 11–12.

355. Whitmarsh 2015: 26.

- Bremmer, J.N. 2007. "Greek Normative Animal Sacrifice," ss. 132–44 i D. Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion*. Wiley-Blackwell: Malden, MA.
- Bremmer, J.N. 2015. "The Ancient Near East," ss. 605–19 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Brommer, F. 1949–50. "Pan im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.," *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 15: 5–42.
- Buckler, J. 1989. *Philip II and the Sacred War*. Brill: Leiden.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion*. Oversat af F. Raffan. Harvard University Press: Cambridge, MA.
- Burkert, W. 1986. "Krieg, Sieg und die olympischen Götter der Griechen," ss. 67–87 i F. Stolz (ed.), *Religion zu Krieg und Frieden*. Theolog. Verlag: Zürich.
- Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Harvard University Press: Cambridge, MA & London.
- Burkert, W. 1990. "Herodot als Historiker fremder Religionen," ss. 1–39 i *Hérodote et les peuples non grecs*. Entretiens Hardt 35. Fondation Hardt: Geneve.
- Burkert, W. 2013. "Ancient Views on Festivals. A Case of Near Eastern Mediterranean Koine," ss. 39–51 i J.R. Brandt & J.W. Iddeng (eds.), *Greek & Roman Festivals. Content, Meaning, & Practice*. Oxford University Press: Oxford.
- Burliga, B. 2016. "The Terrified Face of Alcyoneus: The Religious Character of Greek Warfare, or What about the Vanquished?," ss. 133–65 i K. Ulanowski (ed.), *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece and Rome I*. Brill: Leiden.
- Buxton, A.H. 2002. *Lydian Royal Dedications in Greek Sanctuaries*. Diss. University of California.
- Chanotis, A. 2003. "The Divinity of Hellenistic Rulers," ss. 431–45 i A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*. Blackwell Publishing: Malden, MA.
- Chanotis, A. 2005. *War in the Hellenistic World*. Blackwell Publishing: Malden, MA.

- Chaniotis, A. *et al.* 2011. "Festivals and Contests in the Greek World," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* VII: 3–172.
- Christensen, D.L., Nielsen, T.H. & Schwartz, A. 2009. "Herodotos and *Hemerodromoi*: Pheidipides' Run from Athens to Sparta in 490 BC from Historical and Physiological Perspectives," *Hermes* 137: 148–69.
- Classen, C.J. 1959. "The Libyan God Ammon in Greece before 331 B.C.," *Historia* 8: 349–55.
- Clifford, R.J. 1990. "Phoenician Religion," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279: 55–64.
- Clinton, K. 1979. "IG I² 5, the Eleusinia, and the Eleusinians," *American Journal of Philology* 100: 1–12.
- Clinton, K. 1994. "The Eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens," ss. 161–72 i W.D.E. Coulson *et al.* (eds.), *The Archaeology of Athens under the Democracy*. Oxbow: Oxford.
- Collins, B.J. 2013. "Anatolia," ss. 95–115 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Connor, W.R. 1990. "City Dionysia and Athenian Democracy," ss. 7–32 i *Aspects of Athenian Democracy*. Classica & Mediaevalia Dissertationes IX. Museum Tusulanums Forlag: København.
- Constantakopoulou, C. 2015. "Regional Religious Groups, Amphictionies, and Other Leagues," ss. 273–89 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- CPC Inv.* = M.H. Hansen & T.H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford University Press: Oxford 2004.
- Cropp, M. 2005. "Lost Tragedies: a Survey," ss. 271–92 i J. Gregory (ed.), *A Companion to Greek Tragedy*. Blackwell Publishing: Malden, MA.
- Deacy, S. 2000. "Athena and Ares. War, Violence and Warlike Deities," ss. 285–98 i H. van Wees (ed.), *War and Violence in Ancient Greece*. The Classical Press of Wales: Swansea.

- de Grummond, N.T. & Simon, E. (eds.). 2006. *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press: Austin, TX.
- Deubner, L. 1956. *Attische Feste*. Akademie-Verlag: Berlin.
- Dolansky, S. 2013. "Syria-Canaan," ss. 55–75 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Dow, S. 1937. "The Egyptian Cults at Athens," *Harvard Theological Review* 30: 183–232.
- Dowden, K. 2006. *Zeus*. Routledge: London & New York, NY.
- Dubois, *Olbia du Pont* = L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectale d'Olbia du Pont*. Droz: Geneve 1996.
- Duchesne-Guillemin, J. 2002. "Anthropomorphism in Iranian Religions," *Encyclopædia Iranica*, online edition:
<http://www.iranicaonline.org/articles/anthropomorphism> (besøgt 5. september 2021).
- Ducrey, P. *et al.* (eds.). 2004. *Eretria – a Guide to the Ancient City*. Infolio Editions, Gollion: Fribourg.
- Ehnmark, E. 1999. "The Gods and Fate," ss. 359–68 i I.J.F. de Jong (ed.), *Homer. Critical Assessments*. II. Routledge: London & New York, NY: Routledge (uddrag fra *The Idea of God in Homer*. Almqvist & Wiksells boktryckeri: Uppsala 1935).
- First, M. 2003. "What Motivated Antiochus to Issue his Decrees against the Jews?" *Hakirah* 16: 193–211.
- Flower, M.A. 2008. *The Seer in Ancient Greece*. University of California Press: Berkeley, LA.
- Fontenrose, J. 1978. *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations, with a Catalogue of Responses*. University of California Press: Berkeley, LA.
- Francis, E.D. & Vickers, M. 1984. "Green Goddess: A Gift to Lindos from Amasis of Egypt," *American Journal of Archaeology* 88: 68–69.

- Frielinghaus, H. 2001. *Die Helme von Olympia. Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. De Gruyter: Berlin & New York, NY.
- Funke, P. 2006. "Fremde und Nicht-Bürger in den griechischen Heiligtümern der antiken Mittelmeerwelt. Eine historische Einführung," ss. 1–12 i A. Naso (ed.), *I Stranieri e non cittadini nei santuari greci*. Mondadori Education, Le Monnier Università: Udine.
- Furseth, I. & Repstad, P. 2007. *Religionssociologi. En introduktion*. Oversat af O. Thornye (norsk original: 2003). Hans Reitzels Forlag: København.
- Gaifman, M. 2016. "Theologies of Statues in Classical Greek Art," ss. 249–80 i E. Eidinow *et al.* (eds.), *Theologies of Ancient Greek Religion*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Garland, R. 1984. "Religious Authority in Archaic and Classical Athens," *Annual of the British School at Athens* 79: 75–123.
- Garland, R. 1992. *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion*. London: Duckworth.
- Garnsey, P. 1984. "Religious Toleration in Classical Antiquity," ss. 1–27 i W.J. Shiels (ed.), *Persecution and Toleration*. Studies in Church History 21. Cambridge University Press: Cambridge.
- Gawlikowski, M. 2012. "Le Proche-Orient sémitique," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* VIII: 307–13.
- Golden, M. 2011. "War and Peace in the Ancient and Modern Olympics," *Greece & Rome* 58: 1–13.
- Gould, J. 1994. "Herodotus and Religion," ss. 91–106 i S. Hornblower (ed.), *Greek Historiography*. Clarendon Press: Oxford.
- Graninger, C.D. 2006. *The Regional Cults of Thessaly*. Diss. Cornell University.
- Graninger, C.D. 2009. "Apollo, Ennodia, and Fourth-Century Thessaly," *Kernos* 22: 109–24.
- Gruben, G. 1986. *Die Tempel der Griechen*.⁴ Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt.

- Habicht, C. 2008. "Antiochus and the Jews," *Cambridge Ancient History VIII*²: 346–50.
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Clarendon Press: Oxford.
- Hall, J.M. 1995. "How Argive was the 'Argive' Heraion?" *American Journal of Archaeology* 99: 577–613.
- Hall, J.M. 2007. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200–489 BCE*. Blackwell Publishing: Malden, MA.
- Hansen, M.H. 2000. "The Hellenic *Polis*," ss. 141–87 i M.H. Hansen (ed.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: København.
- Hansen, M.H. 2004. *Polis, den oldgræske bystatskultur*. Museum Tusulanums Forlag: København.
- Hansen, M.H. 2006. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford University Press: Oxford.
- Hansen, M.H. 2008. "Kvindens stilling i *polis* med særligt henblik på det klassiske Athen," *Aigis* 8.2: 1–10.
- Hansen, M.H. 2011. "Tanker om forholdet mellem *polis* og religion i det antikke Grækenland," ss. 9–15 i T. Svendrup (ed.), *Religion i antikken. Festskrift til Antikkens Venner*. Antikkens Venner: Køge.
- Harris, D. 1995. *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*. Clarendon Press: Oxford.
- Harrison, T. 2000. *Divinity and History. The Religion of Herodotus*. Clarendon Press: Oxford.
- Havener, W. 2020. "*Tropaion*. The Battlefield Trophy in Ancient Greece and Rome," ss. 267–91 i K. Ruffing *et al.* (eds.), *Societies at War*. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Wien.
- Head, HN2 = B.V. Head, *Historia Numorum*.² Clarendon Press: Oxford 1911.

- Hermay, A. & Leguilloux, M. 2004. "Les sacrifices dans le monde grec," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* I: 59–134.
- Higbie, C. 2003. *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*. Oxford University Press: Oxford.
- Honigman, S. 2014. *Tales of High Priests and Taxes. The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochus IV*. University of California Press: Oakland, CA.
- Howgego, C. 1995. *Ancient History from Coins*. Routledge: London & New York, NY.
- Hunt, P. 2010. *War, Peace, and Alliance in Demosthenes' Athens*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Hyldahl, N. 1990. "The Maccabean Revolt and the Question of 'Hellenization,'" ss. 188–203 i P. Bilde *et al.* (eds.), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*. Aarhus University Press: Århus.
- Jackson, A.H. 1991. "Hoplites and the Gods: The Dedication of Captured Arms and Armour," ss. 228–49 i V.D. Hanson (ed.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*. Routledge: London & New York, NY.
- Jacquemin, A. 1999. *Offrandes monumentales à Delphes*. De Boccard: Paris.
- Jameson, M.H. 1991. "Sacrifice before Battle," ss. 197–227 i V.D. Hanson (ed.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*. Routledge: London & New York, NY.
- Jeffery, LSAG = L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Revised edition with a supplement by A.W. Johnston. Clarendon Press: Oxford 1990.
- Jim, T.S.F. 2014a. *Sharing with the Gods. Aparchai and Dekatai in Ancient Greece*. Oxford University Press: Oxford.
- Jim, T.S.F. 2014b. "On Greek Dedicatory Practices: The Problem of *hyper*," *Greek, Roman & Byzantine Studies* 54 (2014) 617–38.
- Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*. École française d'Athènes. Études péloponnésiques IX. J. Vrin: Paris.

- Kaplan, P. 2006. "Dedications to Greek Sanctuaries by Foreign Kings in the Eighth through Sixth Centuries BCE," *Historia* 55: 129–52.
- Kearns, E. 2015. "Old vs. New," ss. 29–37 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Kindt, J. 2016. "The Story of Theology and the Theology of the Story," ss. 12–34 i E. Eidinow *et al.* (eds.), *Theologies of Ancient Greek Religion*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Kinnee, L. 2018. *The Greek and Roman Trophy. From Battlefield Marker to Icon of Power*. Routledge: London and New York, NY.
- Konuk, K. 2012. "Asia Minor to the Ionian Revolt," ss. 43–60 i W.E. Metcalf (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford University Press: Oxford.
- Kramer, K. 1970. *Studien zur griechischen Agonistik nach den Epinikien Pindars*. Kleinkamp: Köln.
- Krasilnikoff, J.A. 2008. "Pan, Attica and Religious Innovation from the Persian Wars to the End of the Fourth Century BC," ss. 189–200 i A.H. Rasmussen & S.W. Rasmussen (eds.), *Religion and society. Rituals, resources and identity in the ancient Graeco-Roman world*. The BOMOS-conferences 2002–2005. Edizioni Quasar: Rom.
- Krasilnikoff, J.A. 2016. "Geder, guder og gentlemen. Nogle refleksjoner over 4. århundredes attiske dyrehold," *Aigis* 16.2: 1–24.
- Kremmydas, C. 2013. "Alexander the Great, Athens, and the Rhetoric of the Persian Wars," ss. 199–211 i C. Carey & M. Edwards (eds.), *Marathon – 2,500 Years. Proceedings of the Marathon Conference 2010*. Institute of Classical Studies. School of Advanced Studies. University of London: London.
- Kyle, D.G. 1993. *Athletics in Ancient Athens*.² Brill: Leiden, New York, NY & Köln.
- Kyrieleis, H. 1993. "The Heraion at Samos," ss. 125–53 i N. Marinatos & R. Hägg (eds.), *Greek Sanctuaries. New Approaches*. Routledge: London & New York, NY.

- Kyle, D.G. 2014. "Greek Athletic Competitions: The Ancient Olympics and More," ss. 21–35 i P. Christesen & D.G. Kyle (eds.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Wiley Blackwell: Malden, MA.
- Lambert, S. 2002. "The Sacrificial Calendar of Athens," *Annual of the British School at Athens* 97: 353–99.
- Lämmer, M. 2010. "The So-called Olympic Peace in Ancient Greece," ss. 36–60 i J. König (ed.), *Greek Athletics*. Edinburgh University Press: Edinburgh.
- Lang, M. 1977. *Cure and Cult in Ancient Corinth: A Guide to the Asklepieion*. American School of Classical Studies at Athens: Princeton.
- Lapatin, K.D.S. 2001. *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*. Oxford University Press: Oxford.
- Larson, J. 2009. "Arms and Armor in the Sanctuaries of Goddesses: A Quantitative Approach," *Kernos Suppl.* 23: 123–33.
- Larson, J. 2016. *Understanding Greek Religion*. Routledge: London & New York, NY.
- Lévy, E. 2000. "Peut-on parler d'une religion grecque?" *Ktèma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques* 25: 11–18.
- Lewis, D.M. 1957. "The First Greek Jew," *Journal of Semitic Studies* 2: 264–66.
- LiDonnici, L.R. 1995. *The Epidaurian Miracle Inscriptions. Text, Translation and Commentary*. Scholars Press: Atlanta, GA.
- Lincoln, B. 2006. *Holy Terrors – Thinking about Religion after September 11.2*. University of Chicago Press: Chicago, IL & London.
- Lincoln, B. 2013. "Violence," ss. 199–219 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Maas, M. 1997. *Das antike Delphi. Orakel, Schätze und Monumente*. Theiss: Stuttgart.
- Mac Sweeney, N. 2013. *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*. Cambridge University Press: Cambridge.

- Malandra, W.W. 2013. "Iran," ss. 116–35 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Markoe, G.E. 2000. *Phoenicians*. University of California Press: Berkeley, LA.
- McInerney, J. 2013. "The Gods of (Con)fusion: Athena Alea, Apollo Maleatas and Athena Aphaia," *Classica & Mediaevalia* 64: 49–80.
- Meiggs & Lewis, *GHI* = R. Meiggs & D. Lewis (eds.), *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC.*² Clarendon Press: Oxford 1988.
- Mikalson, J.D. 2003. *Herodotus and Religion in the Persian Wars*. University of North Carolina Press: Chapel Hill, NC & London.
- Mikalson, J.D. 2005. *Ancient Greek Religion*. Blackwell Publishing: Malden, MA.
- Mili, M. 2015. *Religion and Society in Ancient Thessaly*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, S.G. 2004. *Ancient Greek Athletics*. Yale University Press: New Haven, CT & London.
- Mitchell, S. 2007. "Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor," *Proceedings of the British Academy* 148: 151–71.
- Momigliano, A. 1975. *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Montagu, F.D. 2000. *Battles of the Greek & Roman Worlds. A Chronological Compendium of 667 Battles to 31 BC*. Grenhill Books: London/Stackpole Books: Mechanicsburg, PA.
- Mørkholm, O. 1966. *Antiochus IV of Syria*. Gyldendal: København.
- Muratov, M. 2015. "The Northern Black Sea: the Case of the Bosphoran Kingdom," ss. 589–604 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Murray, O. 1993. *Early Greece.*² Fontana Press: London.
- Muskett, G. 2012. *Greek Sculpture*. Bristol Classical Press: London.

- Nevin, S. 2017. *Military Leaders and Sacred Space in Classical Greek Warfare. Temples, Sanctuaries and Conflict in Antiquity*. I.B. Tauris: London & New York, NY.
- Nielsen, T.H. 1996. *Arkadien – region og identitet*. Museum Tusulanums Forlag: København.
- Nielsen, T.H. 1999. “The Concept of Arkadia – the People, their Land, and their Organisation,” ss. 16–88 i T.H. Nielsen & J. Roy (eds.), *Defining Ancient Arkadia*. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: København.
- Nielsen, T.H. 2007. *Olympia and the Classical Hellenic City-State Culture*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: København.
- Nielsen, T.H. 2008. “Why did Megalopolis Apply for Membership in the Pylian Amphictyony? Some Speculative Answers,” ss. 189–210 i Y.A. Pikoulas (ed.), *Proceedings of the International Symposium in Honour of James Roy – 50 χρόνια Άρκάς*. University of Thessaly: Stemnitsa.
- Nielsen, T.H. 2012. “Olympia som et panhellenisk sportscentrum,” *Aigis* 12.2: 1–36.
- Nielsen, T.H. 2013. “Alkmaioniderne – politik og sport i antikkens Athen,” *Aigis* 13.2: 1–52.
- Nielsen, T.H. 2014a. “Panhellenic Athletics at Olympia,” ss. 133–45 i P. Christesen & D.G. Kyle (eds.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Wiley Blackwell: Malden, MA.
- Nielsen, T.H. 2014b [2019]. “Foreign entrants at minor athletic festivals in late-Archaic and Classical Greece,” *Nikephoros* 27: 91–158.
- Nielsen, T.H. 2015. “Religion i den græske bystat,” *Aigis* 15.1: 1–47.
- Nielsen, T.H. 2016a. “Grækerne og ‘de andres’ religion,” *Aigis* Suppl. V: Festskrift til Bent Christensen: 1–12.
- Nielsen, T.H. 2016b. “Hellig Fred,” *Weekendavisen*, 13. maj 2016. IDEER: 7.
- Nielsen, T.H. 2017. “Krigsbytteofringer i græske helligdomme (særligt Olympia),” *Antikkens Venner* 110: 4–28.

- Nielsen, T.H. 2018a. "Den 'olympiske fred' i det klassiske Grækenland," <http://idraetshistorie.dk/temaer/sport-i-antikken/den-olympiske-fred-i-det-klassiske-graekenland/>
- Nielsen, T.H. 2018b. *Two Studies in the History of Ancient Greek Athletics*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: København.
- Nilsson, M.P. 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*. Teubner: Leipzig.
- Oppermann, M. 2012. "Thrakien," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* VIII: 342–48.
- Osborne, R. 1996. *Greece in the Making 1200–479 BC*. Routledge: London & New York, NY.
- Osborne, R. 2015. "Unity vs. Diversity," ss. 11–19 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Papazarkadas, N. 2014. "Two New Epigrams from Thebes," ss. 223–51 i N. Papazarkadas (ed.), *The Epigraphy and History of Boeotia: New Finds, New Prospects*. Brill studies in Greek and Roman epigraphy. 4. Brill: Leiden & Boston, MA.
- Parke, H.W. 1967. *The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon*. Basil Blackwell: Oxford.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion. A History*. Clarendon Press: Oxford.
- Parker, R. 2000a. "Theophoric Names and the History of Greek Religion," ss. 53–79 i S. Hornblower & E. Matthews (eds.), *Greek Personal Names and their Value as Evidence*. PBA 104. Oxford University Press: Oxford.
- Parker, R. 2000b. "Sacrifice and Battle," ss. 299–314 i H. van Wees (ed.), *War and Violence in Ancient Greece*. Classical Press of Wales & Duckworth: Swansea & London.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford University Press: Oxford.
- Parker, R. 2011. *On Greek Religion*. Cornell University Press: Ithaca, NY & London.

- Parker, R. 2016. "War and Religion in Ancient Greece," ss. 123–32 i K. Ulanowski (ed.), *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece and Rome I*. Brill: Leiden.
- Parker, R. 2017. *Greek Gods Abroad*. University of California Press: Oakland, CA.
- Pérez, A.R. 1994. "Un oracle relatif à l'introduction du culte de Cybèle à Athènes," *Kernos* 7: 169–77.
- Perlman, P. 2000. *City and Sanctuary in Ancient Greece. The Theorodokia in the Peloponnese*. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen.
- Petrovic, A. 2015. "Sacred Law," ss. 339–52 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Petrovic, I. 2015. "Deification – Gods or Men?," ss. 429–43 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Pfaff, C.A. 2003. *The Argive Heraion. I. The Architecture of the Classical Temple of Hera*. The American School of Classical Studies at Athens: Athen.
- Polinskaya, I. 2010. "Shared Sanctuaries and the Gods of Others: On the Meaning of 'Common' in Herodotos 8.144," ss. 43–70 i R.M. Rosen & I. Sluiter (eds.), *Valuing Others in Classical Antiquity*. Brill: Leiden.
- Polinskaya, I. 2013. *A Local History of Greek Polytheism. Gods, People, and the Land of Aigina, 800–400 BCE*. Brill: Leiden & Boston, MA.
- Pongratz-Leisten, B. 2013. "Mesopotamia," ss. 33–54 B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Powell, B.B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Pownall, F.S. 1998. "What Makes a War a Sacred War?" *Echos du monde classique: Classical Views* 17: 35–55.
- Price, S. 1999. *Religions of the Ancient Greeks*. Cambridge University Press: Cambridge.

- Pritchett, W.K. 1971. *The Greek State at War*. I. University of California Press: Berkeley, LA.
- Pritchett, W.K. 1974. *The Greek State at War*. II. University of California Press: Berkeley, LA.
- Pritchett, W.K. 1979. *The Greek State at War*. III. University of California Press: Berkeley, LA.
- Raaflaub, K.A. 2000. "Zeus Eleutherios, Dionysos the Liberator, and the Athenian Tyrannicides. Anachronistic Uses of Fifth-Century Political Concepts," ss. 249–75 i P. Flensted-Jensen *et al.* (eds.), *Polis & Politics. Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000*. Museum Tusulanums Forlag: København.
- Rabe, B. 2008. *TROPAIA; τροπή und σκῦλα – Entstehung, Funktion und Bedeutung des griechischen Tropaions*. Verlag Marie Leidorf: Rahden/Westf.
- Ray, F.E. 2009. *Land Battles in 5th Century BC Greece. A History and Analysis of 173 Engagements*. McFarland & Com.: London.
- Rhodes & Osborne, *GHI* = P.J. Rhodes & R. Osborne (eds.), *Greek Historical Inscriptions 404–323 BC*. Oxford University Press: Oxford 2003.
- Richter, G.M.A. 1970. *Kouroi – Archaic Greek Youths. A Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture*.³ Phaidon: London & New York, NY.
- Ringwood, I.C. 1927. *Agonistic Features of Local Greek Festivals Chiefly from Inscriptional Evidence*. Diss. Columbia University.
- Robertson Smith, W. 1956. *The Religion of the Semites* (opr. 1889). Meridian Books: New York, NY.
- Roy, J. 2013. "Olympia, Identity and Integration: Elis, Eleia, Hellas," ss. 107–21 i P. Funke & M. Haake (eds.), *Greek Federal States and their Sanctuaries: Identity and Integration*. Franz Steiner Verlag: Stuttgart.
- Rudhardt, J. 1992. "De l'attitude des grecs a l'égard des religions étrangères," *Revue de l'histoire des religions* 209.3: 219–38.

- Rung, E. 2016. "The Burning of Greek Temples by the Persians and Greek War-Propaganda," ss. 166–79 i K. Ulanowski (ed.), *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*. Brill: Leiden & Boston, MA.
- Rups, M. 1986. *Thesaurus: A Study on the Greek Treasury Building as Found in Greek Sanctuaries*. Ph.d.-diss. The Johns Hopkins University.
- Rutherford, I. 2013. *State Pilgrims and Sacred Observers in Ancient Greece. A Study of Theoria and Theoroi*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Rutherford, R. 2013. *Homer*.² New Surveys in the Classics no. 41. Cambridge University Press: Cambridge.
- Rutter, *HN Italy* = N.K. Rutter (ed.), *Historia Numorum. Italy*. British Museum Press: London 2001.
- Schachter, A. 1986. *Cults of Boiotia. 2. Herakles to Poseidon*. Bulletin Supplement 39.2. Institute of Classical Studies. University of London: London.
- Schachter, A. 2000. "Greek Deities: Local and Panhellenic Identities," ss. 9–17 i Flensted-Jensen (ed.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis*. Historia Einzelschriften 138. Franz Steiner Verlag: Stuttgart.
- Schaps, D.M. 2004. *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*. University of Michigan Press: Ann Arbor, MI.
- Schröder, J. 2020. *Die Polis als Sieger. Kriegsdenkmäler im archaisch-klassischen Griechenland*. De Gruyter: Berlin.
- Schultz, C.E. 2013. "Rome," ss. 157–76 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Schwartz, A. 2004. *Hoplitkrigsførelse i arkaisk og klassisk tid*. Museum Tusulanums Forlag: København.
- Schwartz, A. 2009. *Reinstating the Hoplite. Arms, Armour and Phalanx Fighting in Archaic and Classical Greece*. Franz Steiner Verlag: Stuttgart.
- Scott, L. 2005. *Historical Commentary on Herodotus Book 6*. Brill: Leiden & Boston, MA.

- Scott, M. 2010. *Delphi and Olympia. The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Scott, M. 2015. "Temples and Sanctuaries," ss. 227–40 i E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook in Ancient Greek Religion*. Oxford University Press: Oxford.
- Sève, M. 1993. "Les concours d'Épidaure," *Revue des Études Grecques* 106: 303–28.
- Simms, R.M. 1975. "The Eleusinia in the Sixth to Fourth Centuries B.C.," *Greek, Roman & Byzantine Studies* 16: 269–79.
- Simon, E. 2006. "Gods in Harmony. The Etruscan Pantheon," ss. 45–65 i N.T. de Grummond & E. Simon (eds.), *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press: Austin, TX.
- Sinn, U. & Leybold, C. 2005. "Tempel," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* IV: 87–112.
- Shear, J.L. 2021. *Serving Athena. The Festival of the Panathenaia and the Construction of Athenian Identities*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Skon-Jedele, N.J. 1994. "Aigyptiaka": *A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, 1100–525 B.C., with Historical Commentary*. Diss. University of Pennsylvania.
- Smith, D.E. 1977. "The Egyptian Cults at Corinth," *Harvard Theological Review* 70: 201–31.
- Snyder, H.G. 2013. "Early Christianity," ss. 177–96 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Sourvinou-Inwood, C. 1990. "What is *Polis* Religion?" ss. 295–322 i O. Murray & S. Price (eds.), *The Greek City from Homer to Alexander*. Clarendon Press: Oxford.
- Spaeth, B.S. (ed.). 2013. *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Spawforth, T. 2006. *The Complete Greek Temples*. Thames & Hudson: London.

- Ste. Croix, G.E.M. de. 1972. *The Origins of the Peloponnesian War*. Duckworth: London.
- Stroszek, J. 2004. "Greek Trophy Monuments," ss. 303–32 i S. des Bouvrie (ed.), *Myth and Symbol II. Symbolic Phenomena in Ancient Greek Culture*. Paul Åströms Förlag: Bergen.
- Strøm, I. 2000. "A Fragment of an Early Etruscan Bronze Throne in Olympia?" *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3: 67–95.
- Tcherikover, V. 1972. "The Hellenistic Movement in Jerusalem and Antiochus' Persecutions," ss. 115–44 i A. Schalit (ed.), *The World History of the Jewish People*. VI. *The Hellenistic Age*. W.H. Allen: New Brunswick.
- Teeter, E. 2013. "Egypt," ss. 13–32 i B.S. Spaeth (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Tod, GHI = M.N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*.² I–II. Oxford: Clarendon Press 1948–1951.
- Tomlinson. R.A. 1976. *Greek Sanctuaries*. Paul Elck: London.
- Trampedach, K. 2020. "The Use of Divination in Ancient Greek Warfare," ss. 251–65 i K. Ruffing *et al.* (eds.), *Societies at War*. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Wien.
- True, M. *et al.* 2004. "Greek Processions," *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* I: 1–20.
- Trundle, M. 2013. "Commemorating Victory in Classical Greece: Why Greek *Tropaia*?" ss. 123–38 i A. Spalinger & J. Armstrong (eds.), *Rituals of Triumph in the Mediterranean World*. Brill: Leiden & Boston.
- Tsigarida, E.B. 2011. "The Sanctuary of Zeus Ammon at Kallithea (Chalcidice)," *Kernos* 24: 165–81.
- van Wees, H. 2004. *Greek Warfare. Myths and Realities*. Duckworth: London.
- Wankel, H. 1976. *Demosthenes: Rede für Ktesiphon über den Kranz*. Carl Winter: Heidelberg.

- West, M.L. 1999. "Towards Monotheism," ss. 21–40 i P. Athanassiadi & M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Clarendon Press: Oxford.
- Whitmarsh, T. 2015. *Battling the Gods. Atheism in the Ancient World*. Alfred A. Knopf: New York, NY.
- Wickkiser, B. 2009. "Banishing Plague: Asklepios, Athens, and the Great Plague Reconsidered," ss. 56–65 i G. Hinge *et al.* (eds.), *Aspects of Ancient Greek Cult. Context, Ritual, Iconography*. Århus Universitetsforlag: Århus.
- Willets, R.F. 1962. *Cretan Cults and Festivals*. Greenwood Press: Westport, CT.
- Woodward, A.M. 1962. "Athens and the Oracle of Ammon," *Annual of the British School at Athens* 57: 5–13.
- Wright, D.P. 2007. "Anatolia: Hittites," ss. 189–96 i S.I. Johnston (ed.), *Ancient Religions*. Belknap Press: Cambridge, MA & London.
- Zaidman, L.B. & Pantel, P.S. 1992. *Religion in the Ancient Greek City*. Oversat af P. Cartledge. Cambridge University Press: Cambridge.